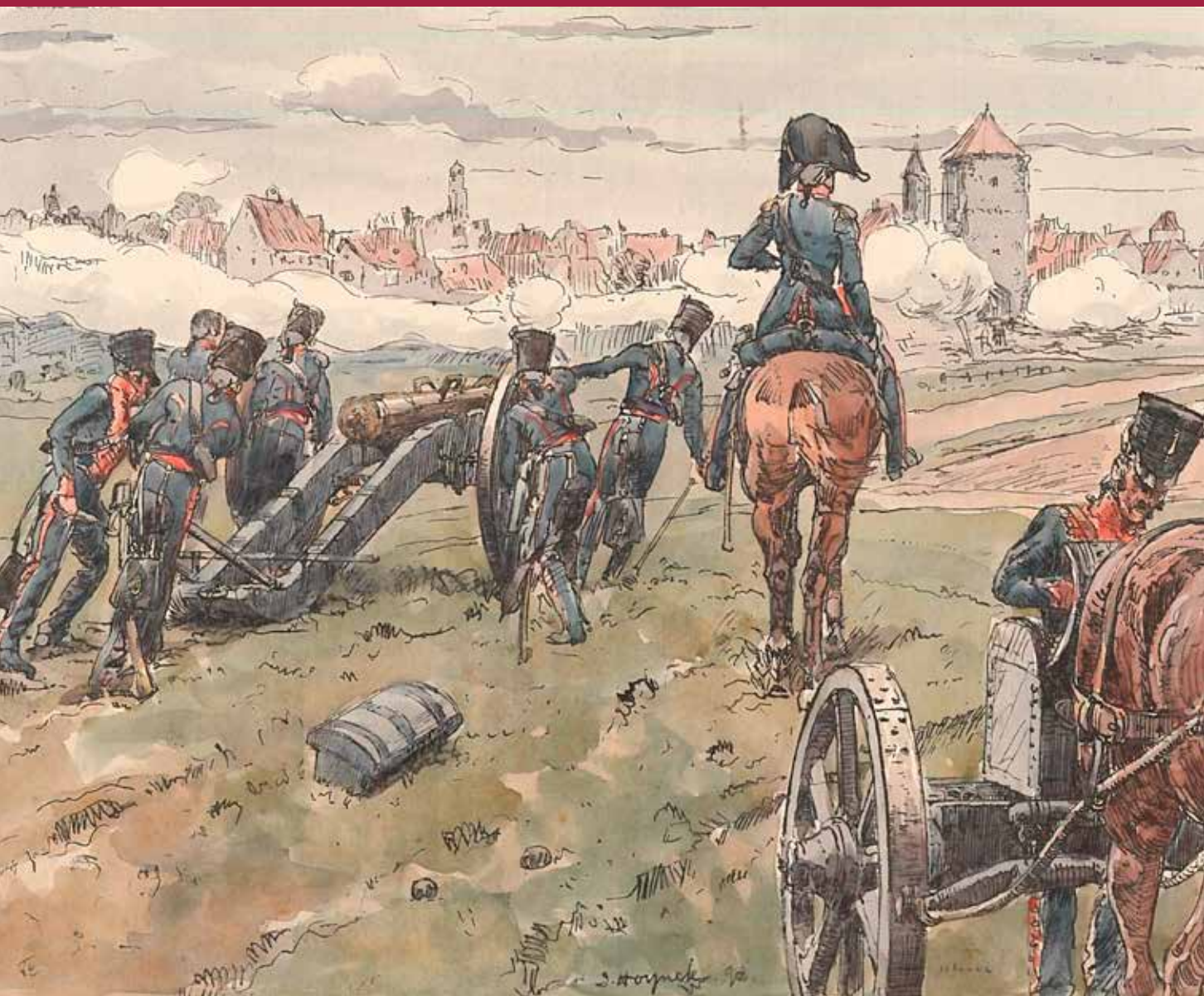

Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 55 | 2021 | Nr.4

Mars et Historia is een veelzijdig militair-historisch tijdschrift waarin naast militair-historisch onderzoek ook militaria aan bod komt. Mars et Historia verschijnt in de maanden maart, juni, september, december. Informatie voor het aanleveren van kopij of over het aanleveren van advertenties vindt u op onze website, www.marsethistoria.nl.

Redactieadres

redactie@marsethistoria.nl of eindredactie@marsethistoria.nl

Redactie

Drs. Liesbeth Brama, hoofdredacteur
Martijn Wink, eindredacteur
Drs. Ed Coumans
Drs. Corstiaan Prince
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Webredactie: Erwin Muilwijk

Logo: Lex Tempelman

Vormgeving en druk: MediaCenter, Rotterdam

ISSN 0928-5156

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Bestuur

Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Kuenen
Dr. L. Ph. Sloos

Secretariaat

Nijverdalseweg 97, 7461 TC Rijssen, 0548 52 23 42,
info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap

De jaarcontributie voor 2021 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 39,50 (buitenland € 44,50). Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt, krijgen een korting van € 2,50. Voor meer informatie over het lidmaatschap en de vereniging, zie onze website, www.marsethistoria.nl. Studentlidmaatschap € 19,75 per jaar. Bij aanmelding dienen studierichting en nummer collegekaart te worden opgegeven.

Ledenadministratie

Dr. W.L.M. Adriaansen, 076 541 20 54,
w.adriaansen@planet.nl

Sociale media

Mars et Historia | Facebook
[@MarsHistoria](https://twitter.com/MarsHistoria) | Twitter

Inhoud

Van de voorzitter Rolf de Winter	1
Redactioneel Liesbeth Brama	3
Het sneuvelen van majoor Ferdinand von Schill in Stralsund op 31 mei 1809 Kees Schulten	4
Ere wie ere toekomt! De Nederlandse rol in de ontwikkeling en het gebruik van de snorkel bij onderzeeboten Mark C. Jones	14
Plaatsen waar de ziel kan rusten. Een kleine geschiedenis van protestantse militaire tehuizen in Nederlands-Indië/Indonesië Kees-jan de Jager MA	22
Via de gevangenis naar de adelstand. De bizarre lotgevallen van Johan Gerard van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh drs. B.G.H. Elias	31
Buluitreiking John Verbeek Ben Schoenmaker	40
Boekbespreking	42
Literatuursignaleringen	45

Verantwoording omslag

Voorkant

Hollandse troepen bij inneming Stralsund
De Hollandse artillerie bij Stralsund 31 mei 1809.
Tekening van Jan Hoyneck van Papendrecht in N. van Es, *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie* (Arnhem 1898-1903).

Achterkant

Pieter Jong
Boekomslag J.M. Reynders, *Pieter Jong. De held van Lutjebroek* (Tilburg 1927).

prijs los nr. € 12,50

Van de voorzitter

De 'mondkapjes' van '14-'18

Na een relatief onbezorgde zomer zijn we eind dit jaar andermaal met ons neus op de coronafeiten gedrukt en worden we opnieuw geconfronteerd met (dreigende) beperkingen die een stempel drukken op ons 'normale' bestaan. Een toestand die zorgt voor commotie, polarisatie en niet in de laatste plaats leed voor degenen die door Covid-19 zijn getroffen. Noem het een vorm van beroepsdeformatie maar in gedachten dwaal ik wel eens af naar de mistroostige, maar tegelijkertijd fascinerende jaren van de Eerste Wereldoorlog en maak me schuldig aan (onzinnige) vergelijkingen met de toestand waarin we ons nu bevinden.

Sinds begin jaren negentig bezocht ik vele tientallen malen de slagvelden van het Westelijk front, vaak de Westhoek met leper als voor de hand liggende uitvalsbasis. Wanneer ik 'tijdreis' naar de jaren 1914-1918 en tracht de situatie *In Flanders Fields* voor de geest te halen, dan kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat wij er in het heden, ondanks alle Covid-ellende, relatief gunstig vanaf komen. Het te pas en te onpas dragen van een mondkapje is wellicht lastig, maar valt in het niet met het (te laat!) opzetten van de primitieve gasmakers die de in de loopgraven verscholen militairen tegen een vreselijke dood moesten beschermen. De geregelde gang naar de teststraat of vaccinatielocatie mag dan voor ongemak zorgen, maar de eindeloze aanvoer van verblinde, gewonde en verminkte soldaten naar de *Field Dressing Stations* en *Feldlazarette* was toch echt van een andere orde.

'Mondkapjes' uit de Eerste Wereldoorlog. Twee Duitse militairen en een ezel met bescherming tegen strijdgassen. www.etsy.com.

De ingestelde avondklok was voor sommigen van ons onaangenaam, maar een kleine veronachtzaming van de verduisteringsregels in de loopgraven – zoals het aansteken van een sigaretje – kon je letterlijk de kop kosten. De toegang tot een restaurant of kroeg kan worden geweigerd bij het niet kunnen tonen van een geldige QR-code, maar een soldaat die zich – zonder geldige orders of papieren – vertoonde op een andere locatie, kon worden beschuldigd van desertie wat niet zelden resulteerde in een blinddoek en een executie bij

'Gassed' door John Singer Sargent (1919), olieverf op canvas, een enorm schilderij (231 cm hoog, 611 cm breed). Collectie Imperial War Museum.

het ochtendgloren: *Shot at Dawn*. Toegegeven, de vergelijkingen zijn wat onnozel, maar enig vermogen tot relativieren zal ons geen kwaad doen.

O Tannenbaum

Terwijl een (wereld)oorlog onmiskenbaar zorgt voor onbeschrijflijk leed en gewoonlijk meer verliezers dan winnaars kent, levert bestudering van de militaire geschiedenis ook talloze voorbeelden op van onverschrokken menslievend handelen, zelfverloochening, esprit de corps en onvoorwaardelijke kameraadschap. Om bij de Eerste Wereldoorlog te blijven, beschouw ik de surrealistische Kerstbestanden van 1914 (*The Christmas Truce of Weihnachtsfrieden*) als een *evergreen*, die ook na meer dan een eeuw blijft boeien, inspireren en misschien zelfs troostrijk kan zijn tijdens de feestdagen. Het relaas over de ongeautoriseerde, spontane, informele 'wapenstilstand' die op vele plekken langs het vastgelopen front op initiatief van de soldaten in de loopgraven tot stand kwam, is doordrenkt met mythevorming en verdichtels. Toch berusten deze bestanden in ieder geval voor een deel op feiten die ooggetuigen in brieven, memoires en interviews hebben verwoord. Het gezang vanuit de Duitse loopgraven – *Stille Nacht, O Tannenbaum, Deutschland über alles* – tijdens de bitterkoude Kerstavond beantwoordden de Britten met applaus en geallieerd (kerst)repertoire. Verlichte kerstboompjes en kaarsen verschenen op de borstweringen en op vele plaatsen verlieten tijdens de kerstdagen (ongewapende) militairen hun loopgraven voor ontmoetingen met de tegenstander in het gehavende niemandsland. Zeer tegen de zin van de legerleiding vonden daar gesprekken plaats en werden elkaar (familie)foto's getoond. Soms wisselden de tegenstan-

Een zeldzame (later ingekleurde) opname van een ontmoeting in niemandsland tijdens het 'kerstbestand' van 1914. Publiek domein.

Deze prent verscheen op 9 januari 1915 in *The Illustrated London News* en was voorzien van het bijschrift: "British and German Soldiers Arm-in-Arm Exchanging Headgear: A Christmas Truce between Opposing Trenches".

Publiek domein.

ders kerstwensen, adressen, kranten en presentjes uit, variërend van flessen Schnapps, vaten Duits bier, Brits snoepgoed, tabakswaaren en souvenirs als knopen en hoofddeksels. De opponenten stelden elkaar in de gelegenheid de (in staat van ontbinding verkerende) gesneuvelden uit het niemandsland af te voeren voor een meer menswaardige teraardebestelling. Soms was er een gezamenlijke herdenkingsdienst en zelfs een uitruil van krijgsgevangenen. In verschillende frontsectoren golden tijdelijk onofficiële afspraken en gingen over een weer waarschuwingen uit over de onvermijdelijke hervatting van de strijd.

Hardnekkige, maar niet-verifieerbare verhalen zijn geboekstaafd over het gezamenlijk aanzitten aan de kerstdis, het verzorgen van onderlinge knipbeurten en zelfs het spelen van iconische potjes voetbal op de meer ongeschonden delen van het *no man's-land* (over de precieze uitslag van deze 'interlands' wordt nog immer getwist). De duur van het staakt-het-vuren liep per frontsectie uiteen van enkele uren tot na nieuwjaarsdag. Bij deze momenten van *'live and let live'* zouden meer 100.000 Britse en Duitse militairen betrokken zijn geweest. De symboliek van deze vreedzame momenten van medemenselijkheid, gesitueerd in het helse decor van een van de gewelddadigste conflicten uit de geschiedenis blijft tot de verbeelding spreken. Ik wens u allen in ieder geval voor het komend verenigingsjaar een prettiger 'decor' en alle goeds toe.

Drs. Rolf de Winter,
Voorzitter

Redactioneel

Voor u ligt alweer het vierde en laatste nummer van *Mars et Historia* van 2021. Dit afgelopen jaar was een bijzonder jaar. Onze vereniging, 55 jaar oud, beleefde haar jubileum. Dit heugelijke feit hopen we volgend jaar groots te vieren met een aansprekend symposium en een mooi jubileumboek. De voorbereidingen hiervoor zijn al in volle gang. Om dit jubileumjaar met een vol en mooi blad af te sluiten heeft de redactie weer een keur van diverse artikelen voor u verzameld waarvan ik hoop dat deze u zullen aanspreken.

Zo heeft ons trouw lid Kees Schulten een artikel geschreven over de Pruisische majoor Ferdinand von Schill die in 1809 een opstand leidde tegen het Franse leger. Deze opstand werd mede onderdrukt door Hollandse troepen waarbij Von Schill het leven liet. Zijn hoofd werd op sterk water naar Leiden gebracht waar het lange tijd in een anatomische verzameling bleef. Verder in deze uitgave een artikel van de Amerikaanse auteur Mark C. Jones, vertaald uit het Engels door ons redactielid Dirk Starink. Het artikel is eerder gepubliceerd geweest in het *Journal of Military History* en gaat over de Nederlandse uitvinding van de snorkel of 'snuiver' op onderzeeboten: een uitschuifbare ventilatiemast waarbij onder water doorgevaaren kon worden op dieselmotoren en tegelijkertijd de batterijen van de elektromotoren werden opgeladen. Een Nederlandse uitvinding waar niet veel over bekend is. Een artikel van geheel andere orde is die van Koos-Jan de Jager over de geschiedenis van de protestantse militaire tehuizen in het voormalig Nederlands-Indië/Indonesië. Laat u terugvoeren naar het tempo doeloe van weleer. Voorts

heeft Burchard Elias een artikel geschreven over de bijzondere lotgevallen van Johan Gerard van Oldenbarneveld, ook wel "Witte Tullingh" genaamd. Verder besteden we in deze uitgave van Mars ook aandacht aan een unieke en bijzondere gebeurtenis. Zoals u in ons laatste nummer heeft kunnen lezen is ons op 28 juni 2021 John Verbeek overleden. Hij zou op 7 juli 2021 promoveren aan de Universiteit Leiden. Bijzonder is dat de buluitreiking postuum op 15 september alsnog heeft plaatsgevonden. Zijn promotor Ben Schoenmaker schreef voor Mars een mooi en waardig stuk over John.

Verder hebben we voor u nog een boekbespreking over het recent verschenen boek *Soldaten van God. Nederlandse strijders in het leger van de paus*. En de rubriek Literatuursignaleringen bevat als vanouds alle pas verschenen militair-historische boeken.

Tot slot zijn er aan het einde van dit jaar nog wat wijzigingen in de redactie. Onze eindredacteur Martijn Wink neemt in verband met een pas opgestart ondernemerschap afscheid van ons. Wij bedanken hem voor alle inzet die hij voor het blad heeft gedaan.

En verder neem ik als hoofdredacteur op deze plaats afscheid van u. Ik heb de afgelopen jaren met veel plezier het hoofdredacteurschap vervuld maar de komende tijd wil ik meer aandacht hebben voor eigen onderzoeksprojecten. Dit is dus mijn laatste blad die ik voor u mocht maken. Ik hoop dat u er met veel plezier in zult lezen!

Drs. Liesbeth Brama,
Hoofdredacteur

Het Archief Koninklijke Landmacht in de Wittepoortkazerne aan het Noordeinde te Leiden. Interieur met archiefstellingen.
Datering: 16 december 1954.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH).

Het sneuvelen van majoor Ferdinand von Schill in Stralsund op 31 mei 1809

Kees Schulten

Na de vrede van Tilsit (7-9 juli 1807), die Frankrijk met Rusland en Pruisen sloot, was de Franse invloed in Duitsland groot geworden. Pruisen had gebieden moeten afstaan aan onder meer het nieuwe Koninkrijk Westfalen. Hiervan was Jérôme Bonaparte, broer van Napoleon, koning geworden. Duitse nationalisten zagen met afschuw hoe Napoleon delen van Duitsland in zijn greep kreeg. Een van hen was de Pruisische majoor Ferdinand von Schill (1776-1809). Deze begon in het Koninkrijk Westfalen een opstand die mede onderdrukt werd door een Hollandse divisie met als commandant luitenant-generaal Pierre Guillaume Gratien.¹ Tijdens de gevechten in Stralsund, waar Schill zijn toevlucht had gezocht, werd deze gedood en zijn lichaam onthoofd. Het hoofd, op sterk water gezet, werd overgebracht naar Leiden. Daar nam de vermaarde professor Sebald Justinus Brugmans het hoofd op in zijn anatomische verzameling. Op 24 september 1837 werd zijn hoofd naar Duitsland teruggebracht en in Brunswijk (Braunschweig) begraven bij het aan hem opgedragen monument. In Duitsland werd en wordt Ferdinand von Schill geëerd als een nationale held die zich met hart en ziel inzette voor de onafhankelijkheid van zijn land.

Kaart Vrede van Tilsit, 1807.

Chronologisch Overzicht

- 1795, 16 mei: offensief en defensieverdrag in Den Haag tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek. Hierin werd onder meer besloten dat het Bataafse leger deelneemt aan de veldtochten van Frankrijk. Dat hield in dat ook het Koninkrijk Holland, opvolger van de Bataafse Republiek, gehouden was aan die overeenkomst. Daardoor nam het leger van het Koninkrijk Holland in 1806-1807 en 1809 deel aan de veldtochten van Napoleon in Duitsland.
- 1806 5 juni: stichting Koninkrijk Holland met Lodewijk Bonaparte als koning. Zoals de Bataafse Republiek (1795-1806) was het Koninkrijk Holland een trouwe bondgenoot van Frankrijk.
- 1806 9 oktober: Pruisen in oorlog met Frankrijk. Het sluit zich aan bij de Vierde Coalitie (1806-1807) van Engeland, Rusland en Zweden tegen Frankrijk.
- 1806 14 oktober: veldslagen bij Jena² en Auerstedt. Frankrijk verslaat Pruisen.
- 1807 29 april-2 juli: belegering van Kolberg.
- 1807 14 juni: veldslag bij Friedland. Napoleon verslaat de Russen.
- 1807 7 en 9 juli: Vrede van Tilsit tussen Frankrijk en Rusland en Pruisen.
- 1807 16 augustus: stichting van het Koninkrijk Westfalen met Jérôme Bonaparte als koning.
- 1807 20 augustus: overgave Stralsund aan de Franse maarschalk Guillaume Marie-Anne Brune.
- 1809 10 april: Oostenrijk in oorlog met Frankrijk.
- 1809 22 april: veldslag bij Eckmühl. Frankrijk verslaat Oostenrijk.
- 1809 23 april: inname van Regensburg door Napoleon.
- 1809 31 mei: het sneuvelen van Ferdinand von Schill in Stralsund.

¹ Zie Heinrich Elsner, *Umfassender Geschichte des Kaisers Napoleon*, VIII (Stuttgart 1837) 395-401; Marco van der Hoeven, *Van de Weser tot de Weichsel. Het leger van het Koninkrijk Holland en de Duitse veldtochten van Napoleon 1806, 1807 en 1809* (Amsterdam 1994) en Veit Veltzke, *Für die Freiheit, gegen Napoleon: Ferdinand von Schill, Preußen und die Deutsche Nation* (Köln 2009).

² Over Jena zie Kees Schulten, 'De Jenabrug in Parijs, steen des aanstoots van Pruisische laarzen (1815)', in: *Mars et Historia* 2 (2017) 20-24.

- 1809 14 oktober: Verdrag van Schönbrunn tussen Frankrijk en Oostenrijk. Daarmee kwam een einde aan de Vijfde Coalitie van Engeland en Oostenrijk tegen Frankrijk (1809).
- 1810 6 januari 1810, Vrede van Parijs tussen Frankrijk en Zweden dat zich verplicht tot het zich voegen in het Continentaal Stelsel. Het krijgt Zweeds Pommeren terug.

Twee portretten van Von Schill. Het rechterportret is een tekening van het hoofd van Schill in de glazen stolp. Carl Friedrich von Vechelde, < curs> Ferdinand von Schill < curs> (Leiden 1838). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Frederik Willem III, koning van Pruisen in oorlog met Napoleon

In 1805 was Pruisen neutraal in de oorlog die Frankrijk voerde met Engeland, Oostenrijk, Rusland en Zweden. Dat veranderde in 1806 toen Napoleon pogingen deed Pruisen er toe te brengen met hem een bondgenootschap te sluiten. Voor de besluiteloze Pruisische koning Frederik Willem III had hij iets interessants in de aanbieding: het in bezit krijgen van Hannover dat in een personele unie met Engeland was verbonden! Voor de koning was dat problematisch. Ging hij in zee met Napoleon, dan zou hij in oorlog komen met tsaar Alexander. Koos hij voor de tsaar dan kwam hij in oorlog met de Franse keizer. Zijn voorkeur ging echter nog steeds uit naar de neutraliteit. Na lang wikken en wegen stuurde Frederik Willem III begin oktober 1806 een ultimatum naar Napoleon met de eis zijn troepen uit Duitsland terug te trekken. Zo niet dan was het oorlog! Dat kwam hem duur te staan. De keizer greep die kans met beide handen aan en zette de *Grande Armée* in beweging, richting Berlijn. Voor Pruisen zat er toen niets anders op dan zich aan te sluiten bij de Vierde Coalitie. Langs de Oostzee werd het legerkorps van Franse maarschalk Edouard Adolphe Casimir Joseph Mortier ingezet. De opdracht van dit legerkorps was het bezetten van de havens langs de Oostzee zoals Stralsund in Zweeds Pommeren en in Pruisen de vestingen Kolberg (Kotobrzeg) en Danzig (Gdansk)³. Bij dit legerkorps was ingedeeld het Hollandse korps van luitenant-generaal Jean-Baptist Dumonceau. Een van zijn ondercommandanten was Pierre Guillaume Gratien.

Het eiland Rügen en de kuststreek met de stad Stralsund behoorden aan Zweden. In 1805 had de Zweedse koning Gustaaf IV Adolf Frankrijk de oorlog verklaard en was Zweden toegetreden tot de Vierde Coalitie. Voor Napoleon was het belangrijk Zweeds Pommeren onder controle te hebben. Dat was noodzakelijk voor de doorvoering van het Continentaal Stelsel, bedoeld om het handelsverkeer tussen Engeland en het Europese continent volledig lam te leggen. Napoleon begreep namelijk heel goed dat hij niet opgewassen was tegen de zeemogendheid Engeland. Alleen door een economische oorlog, zo dacht de keizer, zou hij Engeland op de knieën kunnen brengen. Ook bestond het gevaar dat een Engelse invasievloot troepen aan land zou zetten. Het legerkorps van maarschalk Mortier had de opdracht dat te voorkomen.

Op 30 januari 1807 stond Mortier voor Stralsund in Zweeds Pommeren. Tot grote gevechten kwam het niet. De gouverneur-generaal van Zweeds Pommeren Hans Hendrik von Essen sloot op 18 april 1807 een wapenstil-

³ Door de grensverandering in 1945 liggen Kolberg en Danzig nu in Polen.

De overgave van Stralsund op 20 augustus 1807 door generaal-majoor Peyron aan maarschalk Guillaume Marie-Anne Brune. Schilderij van Hippolyte Lecomte (1781-1857).

Wikimedia Commons/Stadtarchiv Stralsund.

stand met Mortier. Hierin werd bepaald dat tegenstanders van Frankrijk geen toegang tot Zweeds Pommeren mochten hebben. Onderhandelingen over verlenging van het verdrag in juni 1807 met de Franse maarschalk Brune die inmiddels Mortier was opgevolgd, mislukten.⁴ Op 20 augustus 1807 gaf de Zweedse bezetting van Stralsund zich over aan de Frans-Hollandse troepen. Anders was de situatie bij Kolberg.

De belegering van Kolberg⁵

Ten oosten van Stralsund lag het toenmalige Pruisische Kolberg. Deze oude vestingstad werd van 29 april tot 2 juli 1807 belegerd door Napoleons troepen die in de laatste fase van het beleg onder bevel stonden van generaal Louis Henri Loison. De commandant van de stad de Pruisische kolonel Ludwig Moritz von Lucadou had problemen met het stadsbestuur en in het bijzonder met Joachim Nettelbeck. Lucadou had Franse voorou-

ders en sprak Duits met een Frans accent. De streektaal van de inwoners van Kolberg verstond en sprak hij niet. Dat maakte hem verdacht. Op 10 april 1807 werd hij vervangen door de later zo beroemd geworden August Neidhardt von Gneisenau die toen de rang van majoor had. Een van zijn medestrijders was Ferdinand von Schill. Deze leed nog steeds aan de hoofdwond die hij in de slag bij Auerstedt (1806) had opgelopen, maar zijn strijd lust was niet verdwenen. Toen koning Frederik Willem III hem toestemming gaf een vrijkorps op te richten, had hij snel een eenheid van een paar honderd man op de been gebracht. Een dergelijk vrijkorps was een paramilitaire eenheid van vrijwilligers, vooral inzetbaar bij guerrilla-operaties. Tijdens het beleg van Kolberg maakte Schill door zijn moed en leiderschap zo'n indruk op Gneisenau dat deze in hem een belofte voor de toekomst zag.⁶ Van wegen zijn verdiensten werd Schill bevorderd tot majoor.

⁴ Het verdrag van Parijs op 6 januari 1810 zou een einde maken aan de oorlog tussen Frankrijk en Zweden en daarmee ook aan de Franse bezetting van Zweeds Pommeren.

⁵ Kolberg behoorde bij Pruisen, maar het werd na de Tweede Wereldoorlog door Polen geannexeerd. De Poolse naam is nu Kołobrzeg. In de jaren 1807-1810 werd het door Napoleon bezet.

⁶ Gerhard Förster, Crista Gudzent, *Gneisenau. Ausgewählte militärische Schriften* (Berlijn 1984) 140-141.

In de Pruisische mythevorming van het beleg van Kolberg werd het einde van de strijd gebracht als een overwinning van de dappere Pruis op de gehate Fransman. De werkelijkheid was minder glorieus. De komende Vrede van Tilsit (7 juli 1807) maakte een einde aan de belegering van Kolberg, zodat er eigenlijk geen overwinnaar of verliezer was. Kolberg mocht dan in Pruisische ogen een succes geweest zijn, de algemene situatie was voor Pruisen rampzalig. In de slagen bij Jena en Auerstedt (beide op 14 oktober 1806) werd het Pruisische leger door Napoleon verslagen, waarmee het lot van Frederik Willem III in handen van zijn bondgenoot tsaar Alexander werd gelegd. De Russische nederlaag in de slag bij Friedland (14 juni 1807) leidde tot vredesonderhandelingen. Deze werden op 7 juli 1807 op een vlot in de Memel gevoerd, de toenmalige grensrivier tussen Pruisen en Rusland. Hier ondertekenden Napoleon en tsaar Alexander de Vrede van Tilsit. Het vredesverdrag tussen Frankrijk en Pruisen volgde twee dagen later op 9 juli. Frederik Willem III werd het kind van de rekening, want hij verloor grote delen van zijn grondgebied aan het nieuwe Koninkrijk Westfalen. Pruisisch Oost-Friesland werd een departement van het Koninkrijk Holland, dat dit graantje meepikte dankzij de deelname aan de oorlog.

Na het sluiten van de Vrede van Tilsit verlieten de Hollandse troepen het Pruisische Pommeren. Dumonceau keerde op 19 maart 1808 met de helft van zijn korps terug naar Holland. De divisie-Gratien, die een sterkte had van 6.000 man, bleef in Duitsland achter.⁷ De chef-staf van Gratien was generaal-majoor Antoine Bénédict Carteret. De 1e brigade van de divisie stond onder bevel van generaal-majoor Carl Heinrich Wilhelm Anthing en de 2e brigade onder bevel van generaal-majoor Johan Coenraad van Hasselt.⁸

De opstand tegen Napoleon

Met de Vrede van Tilsit in 1807 was voor de Pruisische koning Frederik Willem III een einde gekomen aan een kort oorlogsavontuur. Hij had een harde les geleerd en probeerde een conflict met Napoleon te vermijden. Toen in Noord-Duitsland in de door Frankrijk bezette gebieden in 1809 een opstandige beweging tegen de Fransen ontstond, bracht dat de koning in de problemen. Moest hij zich er mee bemoeien of was het beter neutraal te blijven? Voor Napoleon was ook niet alles duidelijk. Zou Pruisen zich afzijdig houden of betrof

De ontmoeting van Napoleon met tsaar Alexander I op het vlot op de memel bij Tilsit op 25 juni 1807. Schilderij van Adolphe Eugène Gabriel Roehn (1780-1867).

Wikimedia Commons/Musée national du château de Versailles.

het de opmaat naar een nieuwe oorlog met Pruisen? In Westfalen was een van de leiders van het verzet tegen de Franse bezetting kolonel Wilhelm von Dörnberg. Deze zal later in de slag bij Waterloo (1815) een vertrouweling van Wellington worden. Een andere vrijheidsstrijder was Frederik Willem, hertog van Brunswijk. Hij formeerde een vrijkorps en ging met de bezetter de strijd aan. Uiteindelijk werd hij in augustus door Gratien zo in het nauw gedreven dat hij op 9 augustus 1809 zich in veiligheid bracht door aan boord te gaan van een Engels oorlogsschip dat in de monding van de Weser voor anker lag. Hij zal in 1815 als wapenbroeder van Dörnberg in het leger van Wellington tegen Napoleon vechten en sneuvelen in de strijd bij Quatre-Bras. Na Kolberg was Ferdinand von Schill naar Berlijn gegaan waar hij commandant van het 2e regiment huzaren van Brandenburg werd.⁹ In de Pruisische hoofdstad verkeerde hij in de hoogste kringen en ontmoette er Marie von Brühl, de verloofde van Carl von Clausewitz met wie zij in 1810 zou trouwen. Zoals zovelen hadden Marie en Carl een grote bewondering voor de oorlogsheld Schill.¹⁰ Toen deze zag hoe de spanning toenam en in de door Frankrijk bezette gebieden een bevrijdingsbeweging ontstond, besloot hij die beweging te ondersteunen. De kansen op succes schatte hij hoog in, want Oostenrijk was al in oorlog met Frankrijk en in Berlijn klonken stemmen die pleitten voor de bevrij-

⁷ Christiaan van der Spek, *Sous les armes. Het Hollandse leger in de Franse tijd. 1806-1814* (Amsterdam 2016) 206.

⁸ Voor een overzicht van de Hollandse officieren, betrokken bij het sneuvelen van Schill, zie: E. van Löben Sels, *Bijdragen tot de Krijgsgeschiedenis van Napoleon Bonaparte*, II ('Den Haag 1839) 532.

⁹ Alfred Rambaud, *L'Allemagne sous Napoléon Ier* (Parijs 1897) 371-400.

¹⁰ Raymond Aron, *Penser la guerre, Clausewitz I. L'âge européen* (Parijs 1976) 54.

ding van deze gebieden. Dat alles bracht Schill tot het initiatief met zijn huzarenregiment naar het Koninkrijk Westfalen te gaan om zich daar bij de opstandelingen aan te sluiten. Dat was tegen het bevel van de Pruisische koning en dus een daad van insubordinatie. Op 28 april 1809 verliet hij Berlijn met zijn regiment dat een sterkte van zo'n 450 man had en een kleine eenheid jagers en reed hij naar Westfalen.¹¹ Pas onderweg vertelde hij aan zijn huzaren wat het doel van de tocht was: het ondersteunen van een opstand tegen de Franse bezetter. Voor de Pruisische koning kwam dat ongelukkig uit, want hij wilde koste wat kost de neutrale positie van zijn land handhaven en niet bij een nieuwe oorlog betrokken raken.

De tocht van Schill

Van Berlijn trok Schill eerst naar Potsdam, vanwaar hij via Brück en Niemeck naar de Lutherstad Wittenberg ging. Vervolgens voerde de tocht hem naar Dessau, Köthen en Bernburg (4 mei). Daar ontving hij van de koning van Pruisen het bevel om naar Berlijn terug te keren. Zo niet, dan zouden hij en zijn mannen beschouwd worden als oproerkraaiers die een strenge straf wachtte. Schill en zijn inmiddels aangegroeide legertje legden het bevel van de koning naast zich neer. Ook hoorde hij dat het Oostenrijkse leger op 21-22 april bij Eckmühl door Napoleon verslagen was en dat de poging van Dörnberg om in Kassel koning Jérôme Bonaparte gevangen te nemen op een mislukking was uitgedraaid. De hoop op het uitbreken van een grote opstand was verlopen en de terugkeer naar Berlijn uitgesloten. Schill besloot daarom naar Stralsund te gaan om van daaruit contact te maken met de Engelse marine die in de Oostzee actief was. Onderweg leverde hij op 5 mei een gevecht bij Dodendorf ten zuiden van Maagdenburg. Het werd voor hem een schrale overwinning. In Berlijn werden de ontwikkelingen met grote aandacht gevolgd. Op 8 mei 1809 schreef Marie von Brühl aan haar toekomstige echtgenoot Clausewitz het volgende over Schill:

Unserem Helden geht es bis jetzt sehr gut; er ist in Dessau, Köthen und Bernburg mit lautem Jubel aufgenommen worden; die Bernburger Garde ist ihm gefolgt, in Halle hatte er die preußischen Adler aufgeplant und die alten Autoritäten wieder eingesetzt und bei Dodendorf hat er die Magdeburger Garnison, die ihm entgegengerückt war, aufs Haupt geschlagen und ihr mehrere Kanonen abgenommen; nun vermutet man, daß er sich nach dem Harz ziehen wird. Ich bin sehr begierich zu erfahren, was Du zu dieser Expedition sagst, mein teurer Freund; nach den

Portret van Ferdinand von Schill door Ludwig Buchhorn (1770-1856).

Wikimedia Commons/ Veit Veltzke, ed. *Für die Freiheit - gegen Napoleon. Ferdinand von Schill, Preußen und die deutsche Nation* (Keulen 2009), 118.

*gewöhnlichen Regeln militärischer Subordination ist ein solcher Schritt freilich nicht gutzuheißen, aber dennoch erfüllt mich die mutige Entschlossenheit unseres Helden mit Bewunderung.*¹²

(Vertaling: Met onze held gaat het tot nu toe goed. Hij is in Dessau, Köthen en Bernburg enthousiast ontvangen. De garde van Bernburg heeft zich bij hem aangesloten. In Halle heeft hij de Pruisische Adelaar geplant en de oude gezagsdragers weer in hun functie hersteld. Bij Dodendorf heeft hij een klap uitgedeeld aan het garnizoen van Maagdenburg dat tegen hem was uitgerukt en heeft hij meerdere kanonnen buitgemaakt; men vermoedt dat hij naar de Harz wil gaan. Ik ben zeer benieuwd te weten wat jij, lieve vriend, van deze tocht denkt. Volgens de gebruikelijke normen van de militaire discipline kan men dergelijke stappen niet goedkeuren. Toch ben ik vol bewondering voor de moedige vastbeslotenheid van onze held.)

Na Maagdenburg trok Schill verder naar Tangermünde en bereikte op 8 mei Arneburg en op 15 mei Dömitz.

¹¹ Carl Friedrich von Vechelde, *Het hoofd van Ferdinand von Schill* (Leiden 1839) 7.

¹² Wilhelm Schramm, *Clausewitz. Leben und Werk* (Esslingen am Neckar 1976) 261.

Standbeeld van Ferdinand von Schill in Stralsund, onthuld op 31 mei 1909. Beeldhouwer Hans Weddo von Glümer (1867-1815).

Wikimedia Commons/D.J. Müller.

Hij maakte zich op 25 mei meester van Stralsund. Op zijn tocht was de sterkte van zijn troep toegenomen tot 1.500 man, slecht bewapend en zwak geoefend. Veel tijd om zich ter verdediging in te richten kregen zij niet, want hun vijand, de Hollandse divisie van Gratien, op 26 april 1807 ingedeeld bij het Xe legerkorps van Jérôme Bonaparte, was in aantocht. Gratien was op 23 mei bij Lüneburg de Elbe overgestoken en naar Ratzeburg ten zuiden van Lübeck gegaan.¹³ Daar voegde de Deense luitenant-generaal Johann von Ewald met

1.500 Denen zich bij hem. Gezamenlijk trokken zij via Wismar, Rostock en Richtenberg naar Stralsund. Op 31 mei vielen de troepen van Gratien de stad binnen. In het twee uur durende gevecht sneuvelde Schill. Een gedeelte van zijn korps werd krijgsgevangen gemaakt. De verliezen van Gratien waren niet gering. Zijn chef-staf generaal-majoor Antoine Bénédic Carteret¹⁴ sneuvelde, Jan Coenraad Duuring, een van zijn kapiteins, werd gewond.¹⁵ De totale verliezen van Gratien waren: gesneuveld: 1 luitenant-generaal, 2 luitenant-kolonels, 2 kapiteins, 1 luitenant, 2 onderofficieren, 28 manschappen. Gewond: 2 kapiteins, 8 luitenants, 20 onderofficieren, 133 manschappen. De verliezen van het Deense contingent waren 5 gesneuvelden en 47 gewonden.¹⁶

Een van de Hollandse officieren die zich bijzonder had onderscheiden, was de kapitein van het Korps Rijdende Artillerie Adriaan Bijleveld. Teruggekeerd in Nederland werd hij in 1809 ingezet tegen de Engelsen die in Walcheren waren geland en vervolgens in Spanje. Teruggekeerd vocht hij in 1813 in de slag bij Dennewitz waar hij gewond werd. Zijn moedig gedrag werd beloond met het Legioen van Eer. Tijdens de slag bij Waterloo in 1815 voerde hij in het Nederlandse leger het bevel over een batterij Rijdende Artillerie en werd hij voor zijn verrichtingen benoemd tot ridder in de Militaire Willemsorde. Bevorderd tot generaal-majoor ging hij op 1 augustus 1841 met pensioen.

Napoleon en Ferdinand von Schill

Op 7 mei 1809 had de minister van Politie Joseph Fouché aan Napoleon, die zich toen in Schönbrunn bij Wenen bevond, een brief gestuurd met de mededeling dat een zekere Schill bezig was met het veroorzaken van een revolutie. Hierop antwoordde de keizer op 14 mei dat Schill een crimineel was.¹⁷ Daarmee was de toon gezet. Het bulletin van 9 mei 1809 van het Franse hoofdleger was daar ook duidelijk over: *Le nommé Schill, espèce de brigand qui s'est couvert de crimes dans la dernière campagne de Prusse, et qui avait obtenu le grade de colonel, a déserté de Berlin avec tout son régiment, et s'est porté sur Wittemberg, frontière de la Saxe. Il a cerné la ville. Le général Lestocq¹⁸ l'a fait mettre à l'ordre comme déserteur.*

¹³ Friedrich Wilhelm Schütz (vertaling E.H. Brouwer), *Geschiedenis der Oorlogen in Europa*, IV (Breda 1834) 327.

¹⁴ Hij werd opgevolgd door kolonel Jan Andries Stedman.

¹⁵ Jan Coenraad Duuring onderscheidde zich in het leger van de Bataafse Republiek en van het Koninkrijk Holland. Hij diende in de garde van Napoleon en was tijdens de slag bij Waterloo (1815) belast met de beveiliging van het hoofdkwartier van de keizer.

¹⁶ J. Bosscha, *Neerland's Heldendaden te land*, III (Rotterdam 1868-1875) 191.

¹⁷ Napoléon Bonaparte, *Correspondance générale*, IX (Parijs 2013) 21023.

¹⁸ Anton Wilhelm L'Estocq (1738-1818) was de gouverneur van Berlijn.

teur. *Ce ridicule mouvement était concerté avec le parti qui voulait mettre tout à feu et à sang en Allemagne.*¹⁹

(Vertaling: De genoemde Schill, een soort van struikrover, heeft tijdens de laatste veldtocht in Pruisen veel misdaden begaan. Bevorderd tot kolonel²⁰ is hij met zijn regiment in Berlijn gedeseerteerd. Hij is naar Wittenberg gegaan dat ligt op de grens met Saksen. Die stad heeft hij omsingeld. Generaal Lestocq beschouwt hem als een deserteur. Die dwaze operatie heeft hij ondernomen in samenspraak met de partij die in Duitsland alles in vuur en vlam wil zetten.)

Jérôme Bonaparte dacht daar hetzelfde over. Bij koninklijk decreet van 5 mei 1809 droeg hij zijn onderdanen op Schill gevangen te nemen en dat niet alleen: Verder zeggen wij hem die von Schill overlevert, eene beloning toe van 10.000 franken.²¹

Op 12 juni liet de keizer aan zijn broer Jérôme het volgende weten: *Mon frère, je n'ai pas encore reçu la relation de la mort de Schill et la prise de sa bande; je suis surpris que vous ne me l'ayez pas encore envoyée. Faites arrêter les officiers qui se trouvent parmi les prisonniers, et faites-les conduire sous bonne garde en France, pour faire une justice éclatante de ces misérables.*²²

(Vertaling: Waarde broer, ik heb het verslag over de dood van Schill en de gevangenneming van zijn bende nog niet ontvangen. Het verbaast mij dat u dit nog niet gestuurd hebt. Laat de officieren die zich onder de gevangenen bevinden arresteren en onder goede bewaking naar Frankrijk overbrengen. Daar moeten zij dan terechtstaan op een wijze die indruk maakt.)

Na de inname van Stralsund

Toen de strijd om Stralsund voorbij was, ging het Deense contingent terug naar Holstein. De eenheid van Gratien en hun krijgsgevangenen vertrokken op 9 juni met honderden wagens naar Brunswijk waar zij op 16 juni aankwamen.²³ Voor de elf gevangen genomen officieren van Schill betekende dat niet het einde van hun reis.²⁴ Napoleon beschouwde hen niet als militairen, maar als opstandelingen. Op 2 augustus 1809 stuurde Napoleon aan zijn minister van Oorlog Henry Jacques Guillaume Clarke een brief waarin hij opdroeg de gevangen genomen officieren te fusilleren: *Monsieur le*

Monument in Wesel ter nagedachtenis aan de elf officieren van Ferdinand von Schill die daar aan de oever van de Lippe op 16 september 1809 gefusilleerd werden. Ontwerp van Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), onthuld op 31 maart 1835.

Wikimedia Commons/James Steakley

*général Clarke, j'ai pris un décret pour traduire à une commission militaire 11 officiers de la bande de Schill. Faites faire leur procès en règle et faites-les fusiller avec éclat.*²⁵

(Vertaling: Geachte generaal Clarke, per decreet heb ik bepaald dat 11 officieren van de bende van Schill voor een militaire rechtbank gebracht moeten worden. Regel het proces en laat ze fusilleren op een spectaculaire manier.)

Een groot aantal gevangen genomen onderofficieren en soldaten werd naar de galeien gestuurd. 14 anderen

¹⁹ Jacques Garnier, *Les bulletins de la Grande Armée. Les campagnes de Napoléon au jour le jour* (Parijs 2013) 435.

²⁰ Dat is niet juist.

²¹ Vechelde, 11-12.

²² Napoléon Bonaparte, 21213.

²³ Schütz IV, 328.

²⁴ Martin Wilhelm Roelen, 'Wesel und die elf Schillischen Offiziere', in: Veltzke, 401-424.

²⁵ Napoléon Bonaparte, 21681.

werden doodgeschoten bij het dorp St. Leonard, niet ver van Brunswijk. De 11 officieren werden naar Wezel²⁶ overgebracht, daar ter dood veroordeeld en op 16 september gefusilleerd. Op dat moment werd in Wezel nog de Pruisische officier Johann Zaremba gevangen gehouden. Ook hij had van het legertje van Schill deel uitgemaakt. Zijn dagen leken geteld, maar de vrouwen van Wezel zetten zich voor hem in. Zij deden een beroep op Dirk van Hogendorp, de oudere broer van Gijsbert Karel van Hogendorp. Dirk was in 1811 als luitenant-generaal in Franse dienst bevelhebber in Wezel. Door zijn bemiddeling bij Napoleon kreeg hij het voor elkaar dat Zaremba begenadigd werd.²⁷

Officieren die ontsnapt waren, kwamen voor een Pruisische militaire rechtbank omdat zij de bevelen van de koning van Pruisen niet opgevolgd hadden. Voor hen liep het met een sissers af.

Het hoofd van Ferdinand von Schill

Na de gevechten in Stralsund werd het zielloze lichaam van Schill gevonden en onthoofd. Carl Friedrich von Vechelde (1801-1846) beschreef die chirurgische ingreep als volgt: *Zoodra het strijden had opgehouden, beijverde zich de Generaal Gratien om den dood van von Schill ontwijfelbaar bewezen te zien. Het lijk werd gevonden in de vleeschhal onder het stadhuis, op eene bank uitgestrekt, en door zijne vijanden zoozeer misvormd, dat aanvankelijk noch de Majoor von Parsenow, bij wien hij gewoond had, noch zijn bediende en eenige andere menschen zijne trekken konden herkennen; want zijn orde en onderscheidingsteekenen waren hem afgerukt. Eindelijk echter meende zijn rijknecht hem te herkennen aan een zijner tanden. Hierop werd het ontzielde ligchaam naar de nabijgelegene woning van den Heelmeester Schumacher, op de oude Markt gebragt, en, gereinigd zijnde, door allen herkend. Het hoofd werd nog dienzelfden dag van den romp gescheiden door Genoux, Opper Stads Geneesheer bij het Corps van Gratien, en aan Miltig, eenen Zweedschen, bij het Hospitaal dienstdoenden Officier van Gezondheid, ter hand gesteld; door dezen werd hetzelfde gedurende eenige dagen, elken morgen in versch regenwater geplaatst, om de aderen te doen uitbloeden en sluiten. Zich intuschen een glas hebbende aangeschaft, werd het hoofd op liquor gezet en naar Kassel gebragt, om door Hieronymus (Jérôme) Napoleon toegezegde 10.000 franken te verkrijgen.*²⁸ Deze gaf niet thuis, zodat Joannes Carolus Arnoldus Genoux besloot het hoofd op te sturen naar de

Leidse hoogleraar geneeskunde Sebald Justinus Brugmans, die inspecteur-generaal voor de Geneeskundige Dienst van het Hollandse Leger was. Brugmans had een belangrijke anatomische verzameling schedels, waarin het hoofd van Schill werd opgenomen.²⁹ Al snel werd duidelijk dat bezoekers zich zo stoorden aan dit gebrek aan piëteit voor een oorlogsheld dat besloten werd het hoofd uit de collectie te halen en op een aparte plaats te bewaren. Toen Brugmans overleed, bleek dat hij voorstander was van het overbrengen van het hoofd naar Duitsland en het begraven aldaar. Dit gebeurde op 24 september 1837 in Brunswijk bij het aan Schill toegewijde monument.

Het onthoofde lichaam van Schill werd op 2 juni anoniem begraven op het kerkhof St. Jürgen in Stralsund met de andere de andere gesneuvelden van Schill. Verantwoordelijk hiervoor was de adjudant van Gratien luitenant-kolonel Michelin. Volgens hem was Schill een schurk: *Il doit être enterré comme un chien.* (Vertaling: Hij moet als een hond begraven worden.)

Zijn divisiecommandant Gratien daarentegen zag het anders: *Schill ne fut pas brigand, il fut héros!*³⁰ (Vertaling: Schill was geen schurk, hij was een held.) Ironie van de geschiedenis, ook Carteret werd op hetzelfde kerkhof begraven. De Hollandse generaal Carteret was in Genève geboren. In 1780 trad hij in Staatse dienst, maar werd in 1787 ontslagen na het herstel van stadhouderschap van Willem V. Hij nam dienst in het Franse leger en ging in 1795 over naar het leger van de Bataafse Republiek. Hij vocht in 1799 tegen de Engelsen en Russen die in Noord-Holland geland waren. Hij werd in 1808 bevorderd tot luitenant-generaal van het Hollandse leger en was in 1809 de Nederlander met de hoogste militaire rang die in de zogenaamde Franse tijd sneuvelde.

Terug in Holland

Met de terugkeer van Gratien naar Holland in augustus 1809 kwam een einde aan de bemoeienis van koning Lodewijk Bonaparte met de strijd in Duitsland. Dat betekende niet dat hij op zijn lauweren kon rusten. Engeland richtte het vizier op Zeeland waar een Engelse invasiemacht zich in 1809 van Walcheren meester maakte. Vooral dankzij de Zeeuwse koortsen die de Engelse gevechtskracht ondermijnden, slaagden de Franse troepen onder maarschalk Nico-

²⁶ Sinds 1807 maakte Wezel deel uit van het Koninkrijk Westfalen.

²⁷ D.C.A. van Hogendorp, *Mémoires du général Dirk van Hogendorp* (La Haye 1887) 295.

²⁸ Vechelde, 32-34.

²⁹ André Thouin, *Voyage dans la Belgique et la Hollande. 1794-1795* (Parijs 2018) 249.

³⁰ Helmut Bock, *Schill. Rebellenzug 1809* (Berlijn 1988) 8.

las-Charles Oudinot, gesteund door het Hollandse leger onder Dumonceau, er in de indringers te verdrijven. Koning Lodewijk kon rustig ademen, maar niet zo erg lang. Napoleon had al besloten het Koninkrijk Holland op te nemen in het Franse keizerrijk. In 1810 zou dat gebeuren. En daarmee kwam een einde aan het koningschap van Lodewijk Bonaparte en aan de relatieve Nederlandse onafhankelijkheid.

De herinnering aan Gneisenau, Nettelbeck en Ferdinand von Schill

Duitse auteurs zijn de vrijheidsstrijders van toen niet vergeten. De nationalistische Ernst Moritz Arndt wijdde in 1813 een gedicht aan de tocht van Schill, symbool van de Pruisische vaderlandsliefde.

*Es zog aus Berlin ein tapferer Held,
Er führte sechshundert Reiter ins Feld,
Sechshundert Reiter mit redlichem Mut
Die dürsteten alle Franzosenblut.*

Vertaling:

Uit Berlijn trok een dappere held
Met hem mee trokken zeshonderd ruiters in het veld
Zeshonderd ruiters met heel veel moed
Smachtend naar het bloed van de Fransen.)

In 1903 werd in Kolberg een monument toegewijd aan Gneisenau en Nettelbeck opgericht. Dit werd in 1945 door oorlogsgeweld verwoest, maar andere monumenten en straatnamen onder meer in Stralsund, Kolberg, Brunswijk en Wezel houden de herinnering aan 1807-1809 levendig.

Nabranders

Op 30 januari 1945 vond in Duitsland de première plaats van de speelfilm 'Kolberg'. De regisseur was Veit Harlan, vooral bekend door de antisemitische film *Jud Süß*. De film *Kolberg* was de duurste propagandafilm uit de Nazi-tijd. Het thema was de strijd van Duitse burgers tegen de binnengevallen Franse vijanden in 1807 en de verdediging van Kolberg door Gneisenau en Schill. Inspirator van de film was Goebbels die geloofde dat de nazi-ideologie door historische speelfilms goed aan de man gebracht kon worden. Het verhaal van Ferdinand von Schill was daarvoor uitstekend geschikt. Hij was immers het voorbeeld van een Duitser die onder zeer moeilijke omstandigheden stand hield in de strijd tegen een overmachtige vijand. Over die film publiceerde Kevin Prengers het interessante boek *Kolberg. Hitlers laatste propagandafilm en de opkomst en ondergang van een Duitse stad* (2020). Hierin vertelt hij hoe op 30 januari 1945 de film alsnog naar het Franse La Rochelle werd toegestuurd om het moreel van de daar ingesloten Duitse troepen te verhogen. De vesting La

Monument in Brunswijk (Braunschweig) ter nagedachtenis aan veertien militairen van Ferdinand von Schill die daar gefusilleerd zijn. Ontwerp van Heinrich Friedrich Uhlmann (1807-1880) en onthuld op 24 maart 1837. Op 24 september 1837 werd de urn met het hoofd van Von Schill bijgezet. Wikimedia Commons/User:Brunswick

Monument in Kolberg ter herinnering aan August Wilhelm Anton Neidhardt von Gneisenau en Christian Joachim Nettelbeck. Het werd in 1945 vernield.

Wikimedia Commons/Denkmalarchiv Peter Wittgens, Neuss.

Het sneuvelen van Ferdinand von Schill in Stralsund op 31 mei 1809.

Wikimedia Commons

Rochelle en directe omgeving moest op bevel van Hitler tot het uiterste verdedigd worden door een troe-

penmacht van 22.000 man. Na de mislukking van het Duitse Ardennenoffensief nam bij de Duitse troepen de twijfel aan een goede afloop toe. De Duitse vestingcommandant in La Rochelle, viceadmiraal Ernst Schirlitz, had inmiddels contact met vertegenwoordigers van generaal Charles de Gaulle om te komen tot een soort van wapenstilstand om verder onheil te voorkomen. La Rochelle was alleen maar met vliegtuigen te bevoorraden. De viceadmiraal zal wel vreemd opgekeken hebben toen eind januari 1945 een Duits vliegtuig boven La Rochelle cirkelde en een pakje aan een parachute neerdaalde. Het was een kopie van de film *Kolberg*. Ironie van de geschiedenis, niet alleen het nationaalsozialisme vond in Ferdinand von Schill een inspirerende persoonlijkheid, maar ook in de DDR (Deutsche Demokratische Republik) beschouwden de machtshebbers Schill als een groot vaderlander.³¹ Zo publiceerde de Oost-Duitser Helmut Bock het boek *Schill. Rebellenzug 1809* (Berlijn 1988). Uiteraard voorzag de schrijver zijn publicatie van enkele obligate communistische opmerkingen, verder is zijn boek een wetenschappelijk zeer verantwoorde uitgave.

³¹ Jana Templin, 'Spuren Schills in der DDR', in: *Veltzke*, 343-349.

Ere wie ere toekomt!

De Nederlandse rol in de ontwikkeling en het gebruik van de snorkel bij onderzeeboten

Mark C. Jones¹

Het optreden van Duitse onderzeeboten (*U-Boote*) in de Tweede Wereldoorlog heeft de pennen van veel maritieme historici in beweging gebracht met een indrukwekkende hoeveelheid literatuur als gevolg.² Daaruit komt naar voren hoe de *Kriegsmarine* in 1943 met technologische innovaties trachtte de overlevingskansen van haar onderzeeërs te verbeteren, overigens niet altijd met succes. Een van die innovaties betrof een uitschuifbare ventilatiemast om onder water toch de dieselmotoren te gebruiken voor de hoofdvaart en tegelijk de batterijen van de elektromotoren op te laden.³ In de eerste jaren van de oorlog moesten de *U-Boote* aan de oppervlakte komen om hun batterijen te laden en om zich snel naar hun operatiegebieden te verplaatsen. Naarmate de geallieerde konvooiën beter werden geëscorteerd en er meer lange-afstands patrouille-vliegtuigen met radar verschenen, nam het aantal verliezen onder de Duitse onderzeeboten snel toe en werd het aan de oppervlakte varen steeds gevaarlijker.⁴ Met een ventilatiemast die slechts een stukje boven water kwam, konden de *U-Boote* vrijwel onzichtbaar voor het oog en – zoals de Duitsers hoopten – ook voor radar blijven. In 1943 beproefde de Duitse marine de *Schnorchel* op de *U-58* en bracht deze uitvinding vanaf

het voorjaar van 1944 ook op andere boten aan.⁵ Minder bekend is dat deze uitvinding van Nederlandse oorsprong is en bekend stond als snorkel of 'snuiver'.⁶ In dit artikel zal de ontwikkeling en toepassing ervan bij de Koninklijke Marine (KM) in het bijzonder worden belicht, want de meeste literatuur over het Duitse onderzeebootwapen zwijgt daarover of vermeldt summier dat deze Nederlandse uitvinding in mei 1940 in Duitse handen terecht kwam. De Britse officiële geschiedschrijving vermeldt nog een ander aspect:

“The Schnorkel equipment had been invented by a Dutch naval officer as long ago as 1927 and four new submarines which escaped to England in an incomplete state in 1940 had it installed. The British authorities, however, saw no use for it at that time, and as it had certain disadvantages it was removed from the Dutch submarines before they operated under British control. Not until the arrival of ten-centimetre radar had so greatly increased the danger to a surfaced submarine did the Schnorkel come into its own.”⁷

In Nederland zelf kreeg het onderwerp wel aandacht in het *Marineblad*.⁸ De ontwikkeling van de snorkel is

¹ De schrijver heeft over dit onderwerp een uitvoerig artikel in het Engels geschreven: Mark C. Jones, 'Give Credit Where Credit Is Due: The Dutch Role in the Development and Deployment of the Submarine Schnorkel', *The Journal of Military History* 69 (October 2005) 987-1012. Dit artikel is ingekort en vertaald door dr. Dirk Starink. De bronvermeldingen zijn afkomstig uit het oorspronkelijke artikel uit 1995 en niet aangevuld.

² Te noemen zijn: John Terraine, *The U-Boat Wars, 1916–1945* (New York 1989); David Syrett, *The Defeat of the German U-Boats: The Battle of the Atlantic* (Columbia 1994); Peter Padfield, *War Beneath the Sea: Submarine Conflict During World War II* (New York 1995); Stephen Howarth en Derek G. Laws, (eds.), *The Battle of the Atlantic, 1939–1945* (Annapolis 1994); Clay Blair, *Hitler's U-Boat War*, 2 delen (New York 1998).

³ Eberhard Rössler, *The U-Boat: The Evolution and Technical History of German Submarines* (London 2001). Zie ook: Axel Niestlé, 'German Technical and Electronic Development' in Howarth en Law, *The Battle of the Atlantic*, 430–51.

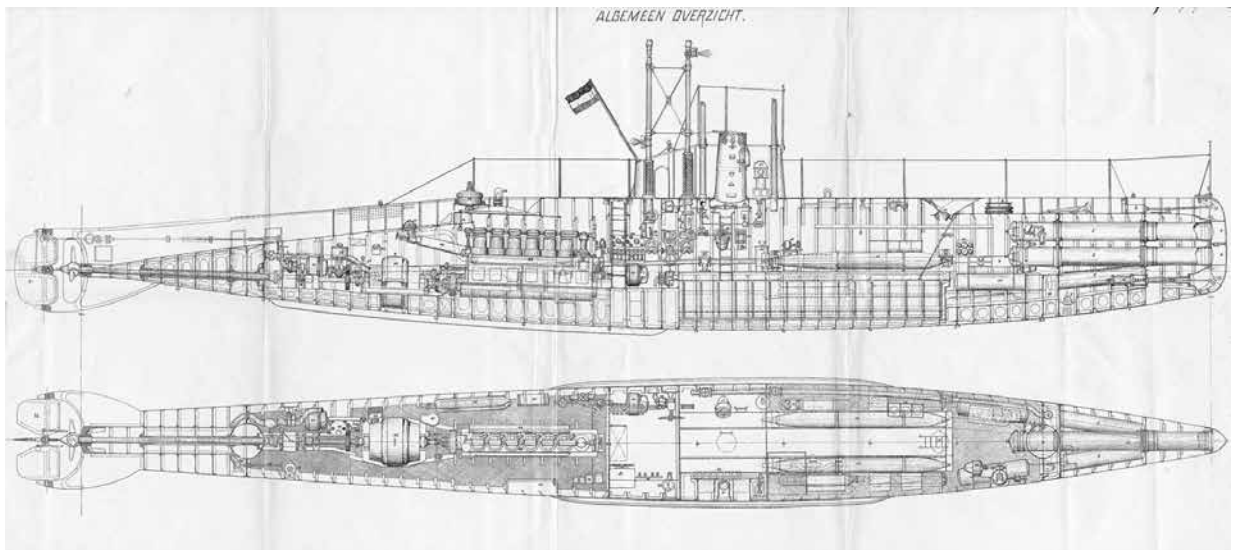
⁴ Paul J. Kemp, *U-Boats Destroyed: German Submarine Losses in the World Wars* (Londen 1997).

⁵ Antony Preston, *U-Boats* (Londen 1978), 154.

⁶ De Nederlandse uitdrukking 'snuiver' voor de snorkel dateert van na de Tweede Wereldoorlog om het op de Duitse *Schnorchel* lijkende woord te vermijden.

⁷ Stephen W. Roskill, *The War at Sea*, vol. 3, part 1 (London 1960), 18 noot 1.

⁸ Eduard van den Pol, 'De geboorte en de vroege ontwikkeling van de hedendaagse snuiver', *Marineblad* 105 (1995) (4) 110-123.

Eén van de eerste Nederlandse onderzeeboten, de Hr.Ms. O-2, gebruikte ventilatiebuizen voor de afvoer van giftige dampen en de aanvoer van frisse lucht.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag.

terug te voeren op de uitrusting van de marine in de jaren tussen de beide wereldoorlogen. Door financiële krapte gedwongen moest de maritieme verdediging van Nederlands-Indië, waar driekwart van de marine toen een taak had, zich vooral baseren op vliegtuigen en onderzeeboten. De vliegtuigen konden een groot gebied bestrijken en de onderzeeboten relatief ongezien hard toeslaan. Bovendien was deze combinatie goedkoper en waren de onderzeeboten beter inzetbaar in ondiep water dan grote kapitale schepen.⁹ In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw bouwde de KM een forse onderzeebootvloot. Zowel in de ondiepe wateren van de archipel als in de Noordzee bestond het gevaar van ontdekking door schepen en vliegtuigen, dus moesten de boten veelvuldig ook bij slecht weer onder water kunnen duiken.¹⁰

Nederlandse en Italiaanse experimenten met onderzeebootventilatie

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog experimenteerde de KM vanaf 1916 met intrekbare ventilatiebuizen naar de batterijruimtes van de eerste Nederlandse onderzeeboten O-2 t/m O-7, K-II en K.V t/m K.VII voor de afvoer van giftige dampen en de aanvoer van frisse lucht in de

boot. Hiermee konden de onderzeeboten op hun dieselmotoren zo diep mogelijk aan de oppervlakte varen, hetgeen 'getrimd dieselen' werd genoemd. Doordat de afsluitkleppen op de ventilatiebuizen niet goed werkten kwam er nogal eens water in de batterijruimtes. De hierna gebouwde boten kregen dan ook geen ventilatiebuizen, maar vond 'getrimd dieselen' plaats met een geopend luik op de brug.¹¹ Deze eerste ventilatiebuizen kunnen daarom nog geen snorkel worden genoemd. Het idee van een echte snorkel ontstond in 1923 in Italië, waar marine-ingenieur Pericle Ferretti bij wijze van proef de Italiaanse onderzeeboot H-3 in 1925 uitrustte met een intrekbare ventilatiebuis tussen de beide periscopen. Het systeem werkte goed maar de Italiaanse marine was bezorgd over de zichtbaarheid van een snorkelende boot. Het duurde echter tot 1933/34 voor de snorkel werd aangebracht op de nieuwe boot *Jalea* en twee boten van de *Sirena*-klasse. Op deze laatstgenoemde boten bestond de snorkel uit twee masten: een intrekbare inlaat- en een vaste uitlaattmast. Voordat deze boten in de vaart kwamen was de snorkel er evenwel uit verwijderd vanwege de angst van ontdekking van de door de mast veroorzaakte kielzog. Verdere Italiaanse experimenten werden van hogerhand stopgezet, zodat de Italiaanse marine ondanks

⁹ Tom Womack, *The Dutch Naval Air Force against Japan: The Defense of the Netherlands East Indies, 1941-1942* (Jefferson 2005).

¹⁰ J.F. van Dulm, ed., *Veertig Jaren Onderzeedienst 1906-1946* (Amsterdam 1947); C.J.W. van Waning and J. J. Leeftang, (eds), *De Nederlandse Onderzeedienst van 1906-1966* (The Hague 1967); P.C. Jalhay and J.J.A. Wijn, (eds), *Ik Nader Ongezien! De onderzeeboten van de Koninklijke Marine 1906-1996* (Amsterdam 1997).

¹¹ Van den Pol, 'Snuiver', 122.

Hr.Ms. Onderzeeboot K-14 tijdens 'getrimd dieselen' waarbij alleen de brug boven water is.
NIMH, Den Haag.

het goed werkende principe de Tweede Wereldoorlog inging zonder snorkel.

Terwijl beide marines dus experimenteerden met ventilatiebuizen is het niet waarschijnlijk dat ze van elkaars vinding op de hoogte waren, te meer daar het meer dan tien jaar duurde eer de echte Nederlandse snorkel zijn intrede deed.¹² Maar omdat de KM deze vinding daadwerkelijk toepaste en de Duitsers deze pas in 1943 overnamen, is het correct de uitvinding van de onderzeebootsnorkel aan de Nederlandse marine toe te dichten.

Van 'getrimd dieselen' naar de snorkel

Luitenant ter zee 1^e klasse (LTZ1) J.J. Wichers diende tussen 1925 en 1928 als commandant van vier verschillende K-onderzeeboten bij de marine in Nederlands-Indië en was dus bekend met de ventilatie via uitschuifbare buizen. Zijn idee om deze tot een echte snorkel voor onderwatervaart om te bouwen bracht hem en twee technische collega-officieren ertoe een plan in te dienen bij de Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië om zo'n installatie bij wijze van proef in te bouwen in de oude K-III. Hoewel dit in 1933 ingediende plan technisch haalbaar werd geacht, ontbraken de financiële middelen en belandde dit plan in een bureaulade.

Enige jaren later rapporteerde de kapitein van een schip van de Gouvernementsmarine dat hij een mysterieus object had waargenomen dat een kielzog achterliet en rook uitstootte. Dit werd door de inlichtingendienst geïnterpreteerd als een mogelijke Japanse onderzeeboot, met iets dat leek op een snorkel, die in de Indische wateren aan het spioneren was. Het plan-Wichers werd van stal gehaald en in 1936 alsnog in het ontwerp van de nieuwe boten O-19 en O-20 ingepast.¹³ Van het ontwerpteam maakte onder andere kapitein-luitenant ter Zee (KLZ) J.C. Pappelendam, die in 1933 in Indië Wichers' idee technisch had vervolmaakt, deel uit.

Voorstanders van de snorkel voerden drie argumenten aan. Als eerste kon de onderzeeboot ondergedoken blijven met geringe kans te worden gedetecteerd. In de marine strategie in Indië vervulden onderzeeboten de rol van aanvalswapen. Oppervlakteschepen moesten na een contact met de vijandelijke vloot deze met een terugtrekkende beweging naar een patrouillelijn van ondergedoken onderzeeboten lokken.¹⁴ Dit vereiste van de onderzeeboten dat zij langdurig onder water konden blijven en toch hun batterijen konden opladen. Het tweede argument was dat op de dieselmotoren een hogere hoofdvaart onder water mogelijk was dan toentertijd op de elektromotoren het geval was.¹⁵ Het derde voordeel van de snorkel was dat daarmee de boot tijdens bovenwatervaart beter en zonder het hoofdluik te openen kon worden geventileerd; zeker bij ruige zee scheelde dat binnenslaan van water.

Tegenstanders van de snorkel wezen echter op de gevaren van de extra openingen in de huid van de boot voor de integriteit van de romp bij inslag van een dieptebom tijdens het duiken. Het varen met de snorkel vereiste een nauwkeurig vasthouden van de vaardiepte. De geringe lengte van de snorkelbuis liet slechts een geringe afwijking toe. Bij te hoog varen bestond het risico dat de boot zichtbaar werd en wanneer te diep werd gedoken sloot de klep op de buis waardoor de dieselmotor de zuurstof uit de boot zoog en de luchtdruk binnen verstoorde. Ook achtten tegenstanders het niet onmogelijk dat een ondergedoken boot via de snorkelbuizen toch kon worden gedetecteerd. Tenslotte betekende de inbouw van de snorkel een aanslag op gewicht en ruimte van de boot en – in die jaren niet onbelangrijk – toegenomen bouwkosten.

¹² Ibid., 120.

¹³ K.W.L. Bezemer, *Verdreven doch niet verslagen: verdere verrichtingen der Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog* (Hilversum 1967) 520.

¹⁴ Van den Pol, 'Snuiver', 111. [Voor uitgebreide informatie over het optreden van onderzeeboten in Nederlands-Indië zie: J. Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van internationale zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (Amsterdam 2011), D.S.]

¹⁵ Bezemer, *Verdreven*, 519.

Officier van Marinestoomvaartdienst ze klasse J.C. van Pappelendam van Hr.Ms. Onderzeeboot K.IV zit hier samen met zijn commandant LTZ 1 W.K. Maurits van Vlissingen (voorgond) even uit te rusten.
NIMH, Den Haag.

De Nederlandse snorkel operationeel

Kennelijk wogen de voordelen van de snorkel voor de marineleiding zwaarder dan de nadelen, want de nieuwe mijnenlegger-onderzeeboten O-19 en O-20, die in juli resp. september 1939, in dienst werden gesteld, kregen deze uitrusting.¹⁶ Kinderziektes deden zich natuurlijk voor, zoals vibratie van de dieselmotor en verspreiding van uitlaatgassen in de boot tijdens onderwatervaren. Verder gaf een grotere diameter van de uitlaatbuis een behoorlijk kielzog, hetgeen vooral in de tropische nacht goed zichtbaar was. Vanwege de diameter van de uitlaatbuis kon onder water slechts op één diesel worden gevaren, waardoor gelijktijdig de

batterijen laden niet mogelijk was. Al snorkelend was de snelheid toch beperkt tot vijf à zeven knopen.

Ondanks deze kinderziektes besloot de marine een verbeterde versie van de snorkel aan te brengen op de zeven vanaf 1940 nieuw te bouwen onderzeeboten van de O-21 klasse.¹⁷ De verbeteringen bestonden uit een intrekbare in plaats van een vaste uitlaatbuis, een andere locatie van beide buizen en een verbeterd ventilatiesysteem in de boot. Daarmee konden boten van deze klasse een snelheid van 8½ knopen lopen. Een verdere verbetering voor toekomstige boten met een gecombineerde in- en uitlaatmast met motorische bediening lag in 1940 op de tekentafels.¹⁸

Ten tijde van de Duitse inval in mei 1940 waren de O-19 en O-20 in Nederlands-Indië en lagen de boten van de O-21-klasse in verschillende bouwstadia op de Nederlandse werven.¹⁹ De O-21 en O-22 waren afgebouwd maar nog niet gereed met de beproevingen, de O-23 en O-24 waren vrijwel afgebouwd maar nog niet volledig beproefd, de O-25 was al te water gelaten maar kon niet worden geëvacueerd, de O-26 en O-27 waren tenslotte nog niet te water gelaten. De eerste vier boten wisten tijdig naar Engeland te ontsnappen, maar de laatste drie vielen incompleet of met schade in Duitse handen. Ofschoon de onderzeeboten van de O-19- en O-21-klasse dus met snorkels waren uitgerust, waren de hierboven genoemde nadelen en kinderziektes er oorzaak van dat commandanten ze nauwelijks gebruikten of lieten verwijderen. De vier naar Engeland uitgeweken boten werden in opdracht van de Royal Navy van hun snorkels ontdaan. Over de vraag waarom meldt H.V. Quispel dat "[t]he way in which Allied submarines operated during the war did not present much opportunity for the use of this effective system of air supply; it was accordingly dismantled on the Netherlands boats to save weight."²⁰ De Britten zagen kennelijk geen tactisch voordeel in de snorkel, daar de Duitsers nog geen radar tegen onderzeeboten hadden. Zonder tactisch voordeel leverden de extra openingen in de romp, ook volgens de commandant van de Nederlandse onderzeedienst in Engeland, KLTZ C. Hellingman, extra gevaar op.²¹ De klep op de inlaatmast werd al in juni 1940 verwijderd, maar de mast bleef en werd nog gebruikt om de boten bij ruige zee aan de oppervlakte varende te ventileren. In januari 1942 moesten de snorkels helemaal worden verwijderd, hetgeen door LTZ1 J.F. van Dulm, commandant van de O-21, werd betreurd, want

¹⁶ Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 (Franeker 1984), 151.

¹⁷ Eduard van den Pol, *Aspects of Submarines* (Den Helder 1992), 39.

¹⁸ Rössler, *The U-Boat*, 198.

¹⁹ Hubert V. Quispel, *The Job and the Tools* (Rotterdam 1960).

²⁰ *Ibid.*, 64.

²¹ Bezemer, *Verdreven*, 521.

de snorkelmast had de boot droog gehouden als er aan de oppervlakte werd gevaren.²²

De oorlogsverrichtingen van de Nederlandse snorkelonderzeeboten

De zes met snorkels uitgeruste onderzeeboten hebben in de oorlogsjaren een actief bestaan gekend. De sedert hun indienststelling in 1939 in Indië gestationeerde O-19 en O-20 voerden tussen september 1939 en december 1941 veelvuldige neutraliteitspatrouilles uit. Deze operaties gaven weinig gelegenheid om

Hr. Ms. onderzeeboot O-20 met een ingetrokken ventilatiebuis op volle zee.

NIMH, Den Haag.

Een aangemeerde Hr. Ms. O-20 met een uitgeschoven ventilatiebuis.

NIMH, Den Haag.

met de snorkel te experimenteren en de bemanning van de O-20 oefende er zelfs niet mee. De O-20 liep op 19 december 1941 ter hoogte van Malakka forse schade op door een Japanse dieptebom en moest aan de oppervlakte komen. Met uitzondering van zeven opvarenden kon de bemanning van de zinkende boot tijdig ontsnappen en de volgende dag worden opgepikt door een Japanse jager. Het wrak van de O-20 werd in juni 2002 door Nederlandse en lokale duikers dertig mijl ten noordoosten van Kota Bharu gelokaliseerd.²³

De O-19 gebruikte zijn snorkel in ieder geval in maart 1942 tijdens de ontsnapping van Java naar Ceylon.²⁴ Deze boot verrichtte talrijke patrouilles vanuit Ceylon om mijnen te leggen en gelegenheidsdoelen aan te vallen. Tijdens groot onderhoud in Engeland in 1943 werd in lijn met de richtlijnen van de Royal Navy de snorkel uit de O-19 verwijderd. Eind 1944 kregen de Nederlandse onderzeeboten in Ceylon wegens gebrek aan doelen opdracht te verplaatsen naar Australië. Tijdens een routine transportopdracht van de Filippijnen naar Australië liep de O-19 op 8 juli 1945 bij Ladd's Reef in de Zuid-Chinese Zee zodanig aan de grond dat hij niet meer los kwam. Daarom werd deze boot ter plekke vernield en kon de bemanning per Amerikaanse onderzeeboot *USS Cod* terugkeren.²⁵

Nadat de oudere K-boten verloren waren gegaan of kort na de capitulatie van Nederlands-Indië uit dienst waren genomen, vormden de vier boten van de O-21-klasse de ruggengraat van de Nederlandse onderzeedienst in de Royal Navy, zoals gezegd zonder snorkel. De O-22 verging in november 1940 met man en muis in de Noordzee bij Noorwegen, vermoedelijk ten gevolge van een mijn.²⁶ De overige drie boten overleefden de oorlog en waren actief in de Noordzee, de Middellandse Zee en de Indische Oceaan. Aanvankelijk maakten ze samen met Britse, Franse, Poolse en Noorse boten deel uit van de Britse 9th Submarine Flottilla en opereerden vanuit Dundee in Schotland. De drie nogal grote Nederlandse boten waren minder geschikt voor de ondiepe wateren van de Noordzee en daarom werden ze in maart 1941 ingedeeld bij de 8th Submarine Flottilla, die vanuit Gibraltar in de oostelijke Atlantische Oceaan en de westelijke Middellandse Zee patrouilleerde. In 1942 verplaatsten de drie boten naar de 4th Submarine Flottilla te Colombo op Ceylon om vlak voor het einde van de oorlog opnieuw te worden ingedeeld bij de 8th Submarine Flottilla dat nu te Fremantle in Australië was gestationeerd. Al die jaren opereerden de drie boten met

²² Jak P. Mallmann Showell, *The German Navy in World War Two* (Annapolis 1979), 49.

²³ Bram M. Otto, 'Dutch Submarines', <http://www.dutchsubmarines.com>

²⁴ Bezemer, *Verdreven*, 267.

²⁵ Otto, 'Dutch Submarines'.

²⁶ H. M. Ort, *Hr. Ms. O-22: de onderzeeboot die in 1940 verloren ging en in 1993 werd teruggevonden* (Amsterdam 1995).

Beproeving van de snorkel (rechts van beide periscopen) van Hr.Ms. Onderzeeboot O-19 op volle zee. Duidelijk zichtbaar is het kielzog dat de snorkel achterlaat op volle snelheid.
NIMH, Den Haag.

Hr.Ms. Onderzeeboot O-21 tijdens beproeving van de snorkel voor de Nederlandse kust. Duidelijk zichtbaar zijn de in- en uitlaatbuizen.
NIMH, Den Haag.

veel succes, met als hoogtepunt de actie van de O-21 die op 29 november 1941 op weg naar zijn basis Gibraltar de Duits onderzeeboot U-95 tot zinken bracht.²⁷ Het lijkt er dus op dat de O-19 de enige boot is geweest die de snorkel echt operationeel heeft gebruikt en na 1943 waren alle snorkels verwijderd. Daarom zou de *Kriegsmarine* als eerste de snorkel regelmatig gaan

gebruiken nadat de Type VIII onderzeeboot U-264 in februari 1944 als eerste hiermee werd uitgerust.

De Duitse toepassing van de Nederlandse technologie

De als oorlogsbuit in Duitse handen gevallen onderzeeboten O-25 t/m O-27 werden op hun Nederlandse werf voor de *Kriegsmarine* afgebouwd en als UD-3 t/m UD-5 in dienst gesteld. Na de nodige beproeving van de snorkel gelastte de Duitse marineleiding de verwijdering ervan uit ex-Nederlandse boten. Net als de KM achtte men de snorkel ongeschikt voor onderwatervaart in de onstuimige Europese wateren. Omdat de Duitse U-Boote al over een ventilatiesysteem voor gebruik aan de oppervlakte beschikten zag men de noodzaak voor de ontwikkeling van een snorkel niet.²⁸

Dat veranderde toen vanaf begin 1943 de U-Boot-verliezen sterk stegen en de *Kriegsmarine* de toepassing van de snorkel ging heroverwegen.²⁹ De voortstuwingsdeskundige H. Walter die in oktober 1933 al had gewezen op het nut van ventilatiebuizen voor het onder water varen op de hoofdmotoren, maakte admiraal Karl Dönitz in maart 1943 opmerkelijk op de mogelijke ontwikkeling van de snorkel op basis van het Nederlandse ontwerp. Na Dönitz' goedkeuring ging Walters staf aan de slag om de Nederlandse vinding geschikt te maken voor de ruige omstandigheden op de Atlantische Oceaan. De Nederlandse toepassing van een drijvende bal die de klep van de inlaatbuis automatisch even sloot bij een overslaande golf betekende dat de atmosfeer in de gehele boot als buffer diende tijdens zo'n sluiting.³⁰

De nieuwe Duitse snorkel werd in augustus 1943 beproefd op de U-58. Het achteraf aanbrengen van een snorkel in bestaande U-Boote van de types VII en IX, geschiedde in de vorm van het neerklappen van de buis in plaats van een vaste of een intrekbare mast. Ook ondervonden de Duitsers dezelfde nadelen van de snorkel die zich eerder ook in Nederland hadden voorgedaan. Terwijl de snorkel soms een U-Boot in staat stelde aan vernietiging te ontsnappen was de installatie bepaald niet populair onder de bemanningen.³¹ Toch maakte de uitrusting van U-Boote met een snorkel een nieuwe tactiek mogelijk in de Slag om de Atlantische Oceaan, zeker nadat de Duitsers in oktober 1944 radarabsorberend materiaal op de snorkel aanbrach-

²⁷ John D. Spek, 'Hr. Ms. O-21', *Warship International* (1966) 302-306, 316-317. Voor details van de andere boten zie: Otto, 'Dutch Submarines'.

²⁸ Rössler, *The U-Boat*, 198.

²⁹ Kemp, *U-Boats Destroyed*.

³⁰ Rössler, *The U-Boat*, 198.

³¹ Herbert A. Werner, *Iron Coffins: A Personal Account of the German U-Boat Battles of World War II* (New York 1969), 260-262, 265, 289.

ten.³² Over de intrede van de snorkel aan Duitse zijde oordeelt de Britse officiële geschiedschrijver:

“As long as the U-boats were on the surface Coastal Command aircraft were able to strike against them with deadly effect; but once the “Schnorkel” had arrived, and the U-boats were able to remain submerged for much longer periods, the air patrols lost a good deal of their effectiveness; for the “Schnorkel” funnel was far more difficult to pick up by eye or by radar than the hull of a surfaced U-boat. The dangerous significance of this development, which threatened to restore to the enemy the initiative which he had been forced to surrender in the early spring of 1943, was not lost on the British authorities.”³³

Op zich betekende de komst van de Duitse snorkel geen keerpunt in de oorlog op zee, maar het zette de Royal

Navy wel aan tot tactische veranderingen en tot het besluit ook zelf een snorkelsysteem te ontwikkelen.

Britse experimenten met de snorkel

Ondanks dat de Britten de snorkels van de naar Engeland uitgeweken Nederlandse onderzeeboten lieten verwijderen, herinnerde men zich deze innovatie wel. In juni 1942 kregen de Nederlandse marineautoriteiten het verzoek tekeningen en foto's ervan ter beschikking van de Royal Navy te stellen. Men ging er kennelijk van uit dat de Duitsers net als de geallieerden beschikten over radar om een onderzeeboot aan te oppervlakte te kunnen detecteren. Bovendien maakten Duitse kustradars het de geallieerden onmogelijk in de kustwateren te opereren. Daarom hadden de Britse onderzeeboten behoefte aan een systeem om onder water de batterijen op te laden. Op grond van experimenten met een

Hr.Ms. Onderzeeboot O-21 loopt in november 1941 te Gibraltar binnen nadat deze de U-95 tot zinken had gebracht. Midden op de foto met baard de commandant LTZ1 J.F. van Dulm.

NIMH, Den Haag.

³² Axel Niestlé, 'German Technical and Electronic Development in Howarth and Law, *The Battle of the Atlantic*, 430–451.

³³ Roskill, *The War at Sea*, vol. 3, part 2, 68.

boot van de U-klasse concludeerde de *Royal Navy* dat het succes van de snorkel ervan afhing van hoe rustig de zee was. Zelfs bij kalme zee onderkende men het soort problemen die ook de KM had ondervonden.³⁴

Admiral (Submarines) G.E. Creasy peilde in 1944 de meningen bij verschillende Britse marine-instanties omtrent voor- en nadelen van de snorkel, die rond deze tijd op Duitse U-Boote verschenen. Het varen op de (diesel)hoofdmotor verminderde de effectiviteit van de eigen sonar. Om het gevaar van een plotse linge ontdekking van een op periscoopdiepte snorkelende boot te verminderen moest een radar op de boot worden geïnstalleerd die net als de snorkel net boven water uitstak. Tenslotte was Creasy bang dat de snorkel bootcommandanten ertoe zou verleiden onnodig lang onder water te blijven en zo het offensief vermogen van het onderzeebootwapen tekort zouden doen. In november 1944 stelde hij de admiraliteit niettemin voor de snorkel te beproeven op één boot van elk der moderne S-, T-, U- en binnenkort af te leveren A-klasse onderzeeboten. Ook stelde hij voor de gangbare aanduiding van 'submerged dieseling', die in navolging van het Nederlandse 'getrimd dieselen' werd gebezigd, te wijzigen in 'snorting'.³⁵

Als eerste werd de Tv-klasse onderzeeboot HMS *Truant* tussen 2 maart en 5 mei 1945 bij wijze van proef voorzien van een 'snort'. Deze week in zoverre af van het Nederlandse ontwerp dat in- en uitlaat in een enkele mast waren gecombineerd, met de uitlaatopening lager dan die van de inlaat. De snorkelmast werd hydraulisch neergeklapt en in een positie ter linkerzijde van het dek vastgezet wanneer hij niet gebruikt werd.³⁶ Na de beproeving monteerde men deze snorkel op de andere boten van de T-klasse en ook op die van de A-klasse.³⁷

Conclusie

De krappe budgetten in de jaren dertig van de vorige eeuw plaatsten de Koninklijke Marine voor een forse uitdaging bij haar taak het moederland en de koloniën te verdedigen. De onderzeeboot vormde daarbij een relatief goedkoop middel om een vijandelijke vloot toch forse schade toe te brengen. De tactische omstandigheden in Nederlands-Indië maakte het wenselijk dat de boten langdurig onder water konden opereren. In eerste instantie kon met een simpele ventilatiebuis

onder aanduiding 'getrimd dieselen' zo diep mogelijk op de hoofdmotor worden gevaren dat alleen de brug zichtbaar was. Dankzij de ideeën van LTZ1 Wichers en de technische expertise in de marine werd een werkende snorkel ontwikkeld ingebouwd in zes boten. Deze ontwikkeling stopte toen in mei 1940 vier boten van de nieuwste klasse naar Engeland ontsnapten maar in opdracht van de Royal Navy werden ontdaan van hun snorkel, evenals de drie boten van die klasse die in aanbouw waren en in Duitse handen geraakten. Toch diende deze Nederlandse uitvinding als basis voor de verdere ontwikkeling van de snorkel, zowel in de Kriegsmarine als in de Royal Navy. In Duitsland waren het vooral de opgelopen verliezen van U-Boote als gevolg van het geallieerde succes met radardetectie die aanzetten tot de verdere ontwikkeling van een snorkel met een automatisch afsluitbare inlaatklep waarbij de atmosfeer in de gehele boot tijdens de afsluiting als buffer diende. De vraag of de Duitsers ook zonder het Nederlandse voorbeeld een snorkel hadden kunnen ontwikkelen moet waarschijnlijk met 'ja' worden beantwoord. Immers had Helmuth Walter in 1933 al zoiets voorgesteld en ook Duitslands bondgenoot Italië had een werkend systeem beproefd. Met dank aan het Nederlandse ontwikkelwerk kon de snorkel nog voor het einde van de oorlog operationeel worden op de nieuwste U-Boote. Ook de Royal Navy werd door het Nederlandse voorbeeld flink op weg geholpen bij de ontwikkeling van de snorkel. De relatief kleine KM had vlak voor de Tweede Wereldoorlog enkele moderne en capabele schepen in dienst genomen. Niet alleen met de snorkel, maar bij voorbeeld ook met de superieure drie-assig gestabiliseerde 40mm-luchtdoelkanonnen van de firma Hazemeyer, was de KM technologisch ver vooruit. Nederland had in 1940 ook een prototype van een vuurleidingsradar en rustte haar onderzeeboten eerder met airconditioning uit dan de US Navy. Ook had de KM al sinds de jaren twintig ervaring opgedaan met boordvliegtuigen ter ondersteuning van kruisers en jagers.³⁸ De ontwikkeling van de snorkel was een onderdeel van de technologisch voortrekkersrol van de Nederlandse marine en industrie. De veelal aan Duitsland toegedichte uitvinding van de snorkel gaat voorbij aan de Nederlandse rol bij de ontwikkeling van deze ontwikkeling die tegenwoordig algemeen toepassing vindt. Dus: ere wie ere toekomt!

³⁴ RNSM Gosport, dossier A1942/066.

³⁵ RNSM Gosport, memo van 1 november 1944 van Creasy aan *Secretary of the Admiralty*.

³⁶ Paul J. Kemp, *The T-class Submarine: The Classic British Design* (Annapolis 1990) 121.

³⁷ *Ibid.*, hoofdstuk 9.

³⁸ Voor het vuurleidingsstelsel zie: Bezemer, *Verdreven*, 514–519; voor airconditioning op onderzeeboten zie: Pieter L. van Ewijk, 'History of the Dutch Submarine Force', *Submarine Review* (juli 1992) 78–85 en voor het gebruik van boordvliegtuigen zie: R. D. Layman, 'Sparrows among the Hawks: Shipboard Aviation of the Smaller Navies, 1919–1939', *Warship International* (1984) 138–157.

Plaatsen waar de ziel kan rusten.

Een kleine geschiedenis van protestantse militaire tehuizen in Nederlands-Indië/Indonesië, 1880-1950

Koos-jan de Jager MA - promovendus Vrije Universiteit Amsterdam

Inleiding

Verontrustende berichten drongen in de zomer van 1946 vanuit Indonesië door tot het Nederlandse thuisfront. Stoottroepcommandant majoor Arend Jan van Raalte schreef in *De Zwerver*, een blad voor oud-verzetsstrijders, dat de Nederlandse militairen “in de greep der morele inzinking” kwamen. De curve van geslachtsziekten steeg onrustbarend en “de morele bandeloosheid breekt steeds meer baan”, aldus Van Raalte.¹ Een week later, op 20 juli 1946, klonken dezelfde berichten in het KRO-radioprogramma *Het Lichtbaken*. De populaire katholieke radioredenaar Henri de Greeve citeerde uit brieven van militairen dat het “zedelijk peil” van de militairen in Indië diep was weggezakt. Een militair schreef hem “dat er wel tien barakken waren, die vol lagen met jongens die aan geslachtsziekten lijden.” Militaire instructeurs adviseerden hun gehoor niet alleen te genieten van de natuur, “maar ook van de vrouwen die in Indië woonden, want die zijn prima.”² Alhoewel de berichten over de seksuele ontsporingen door de militaire autoriteiten werden ontkend, wisten de militaire geestelijke verzorgers wel beter. Een legerpredikant schreef: “Het is de naakte waarheid dat veel christelijk opgevoede jonge mannen zich hier aan God noch gebod iets laten gelegen liggen.”³

Over de oorzaak van de seksuele problemen verschilden de meningen nauwelijks. Een militair moet iets te doen hebben in zijn vrije tijd, zo schreef Van Raalte. Film, muziek, sport en spel waren noodzakelijk “om het bezoek aan de kampong te voorkomen en te beletten”. Militairen hadden een tehuis nodig waar sfeer en gezelligheid heerste. Niets van dat al. “Er is niets,

totaal niets. Alleen één grote leegte, waar de soldaat in weg kan zinken.”⁴ Ook De Greeve onderstreepte zowel de noodzaak van goede vrijetijdsbesteding als die van behoorlijke geestelijke verzorging. Militairen konden niet “als aas ten prooi aan de verveling” worden gegooid, maar hadden geestelijke leiding nodig. Maar wat was een aalmoezenier “zonder een doelmatig en royaal ingericht tehuis”? Hij riep daarom het Nederlandse volk op om zich in te zetten voor het zedelijk en geestelijk welzijn van de militairen overzee. “Geef ze goede, gezellig ingerichte tehuizen en cantines.”⁵

De grote zorgen over het morele en geestelijke verval in de Nederlandse kerken en samenleving leidden in de zomer van 1946 tot actie. De opbouw van troepen ging gelijk op met een grootschalige expansie van burgerlijke initiatieven in de krijgsmacht. Veel van die initia-

Het tehuis van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Ned. Indië in Padang, z.d. Nationaal Militair Museum (NMM), Soesterberg.

¹ *De Zwerver*, 13 juli 1946. Van Raalte schreef het stuk onder zijn verzetsnaam Max.

² Gepubliceerd in: *Lichtflitsen*, 3 augustus 1946.

³ Geciteerd in: Annegriet Wietsma en Stef Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de oost* (Amsterdam 2013) 71.

⁴ *De Zwerver*, 13 juli 1946.

⁵ *Lichtflitsen*, 7 september 1946.

tieven droegen een kerkelijk karakter. Vanuit een mengeling van missionaire, moraliserende en patriottische motieven richtten thuisfrontorganisaties zich op het versterken van het morele en godsdienstige welzijn van de Nederlandse krijgsmacht.⁶ Het openen en onderhouden van de militaire tehuizen was een belangrijk onderdeel van het werk van deze thuisfrontorganisaties. In de jaren tussen 1945 en 1950 openden in Indonesië tientallen tehuizen van katholieke, protestantse of algemene signatuur hun deuren.

Deze tehuizen stonden in een lange traditie, die teruggaat tot het einde van de negentiende eeuw. Vanaf dat moment zetten diverse christelijke organisaties zich in voor het morele en geestelijke welzijn van de militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Deze organisaties waren veelal nauw verbonden aan de militaire geestelijke verzorging, maar stonden organisatorisch los daarvan.⁷ Ook binnen de krijgsmacht zelf werd aandacht besteed aan de moraal van militairen, onder meer door zedenkundige boeken.⁸ In de militaire geschiedschrijving is weinig aandacht geweest voor deze tehuizen, hun doelstellingen en hun functioneren in de praktijk.⁹ Dit artikel beschrijft de geschiedenis van één van die organisaties: de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië (hierna CMB).¹⁰ Deze organisatie, opgericht als Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlandsch-Indië, richtte zich sinds 1891 op de stichting en exploitatie van protestants-christelijke militaire tehuizen in de kolonie. Hun geschiedenis is een verhaal van christelijk idealisme in het harde leven in het koloniale leger.

Evangelisatie in Harderwijk

De wortels van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlands-Indië liggen in Harderwijk. Daar was vanaf 1814 het Koloniaal Werfdepot gevestigd, de plaats waar troepen voor het KNIL werden verzameld en opgeleid. De koloniale troepen stonden

slecht bekend. Het Werfdepot werd beschouwd als het "riool van Europa", de plaats waar avonturiers, criminelen en deserteurs uit andere legers zich verzamelden om uitgezonden te worden. Bij de Harderwijker burgers waren de militairen niet welkom, waardoor ze aangewezen waren op bordelen en kroegen.¹¹ De troepen in Nederlands-Indië stonden niet veel beter bekend. Het overmatige drankgebruik en het kazerneconcubinaat – het ongetrouwd samenleven van militairen en Indische vrouwen in de kazernes – waren christelijk Nederland een doorn in het oog. Een KNIL-officier vatte het publieke beeld aardig samen, toen hij schreef dat koloniale militairen in de ogen van Nederlanders "zedeloze, eer- en plichtvergetende, ontaarde heidenen" waren.¹² Het officierenkorps voelde zich echter nauwelijks verantwoordelijk voor het zedelijke en godsdienstige leven in de kazernes en lieten hun manschappen over aan zichzelf.

Hendrik ten Kate, hervormd predikant in Harderwijk, zag de situatie in de kazerne met lede ogen aan en wilde iets voor de militairen doen. Maar hoe? In de kazerne mocht hij als predikant niet komen, en de militairen kwamen niet in de kerk of het militaire tehuis. Dat tehuis was in 1883 geopend om militairen een christelijk verblijf te bezorgen en hen in aanraking te brengen met het Evangelie. Maar wat als de militairen niet uit zichzelf kwamen? Na een jaar kreeg hij alsnog toegang tot de kazerne en het militaire hospitaal en zocht de militairen op met het Evangelie. Een tijd later nodigde hij de middernachtzendingen Johannes van der Steur en Gerard Veldhuysen, die in Amsterdam hun sporen hadden verdiend in de strijd tegen prostitutie en drankmisbruik, uit in Harderwijk. Zij gingen op straat in gesprek met de koloniale militairen en trachtten hen af te houden van het bezoeken van bordelen en cafés. Dat was een glorie tijd, zo schreef Ten Kate twintig jaar later. Het militaire tehuis in Harderwijk zat elke avond overvol en de bordelen deden slechte zaken.¹³

⁶ J.W.M. Schulte, 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), *De politionele acties* (Amsterdam 1987) 29-43; Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018).

⁷ Zie o.a.: A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).

⁸ Zie hierover: Louis Ph. Sloos, *Gewapend met kennis. 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland* (Nijmegen 2012) hoofdstuk 11.

⁹ Vgl. C. Houtman, 'Het Tehuis voor Militairen te 's-Gravenhage. Een kwart eeuw protestantse evangelisatie onder de Haagse miliciens (1867-1893)', *Mars et Historia* 54:3 (2020) 12-17.

¹⁰ Deze organisatie heet nu Stichting Christelijke Hulpverlening Militairen Overzee (www.schmo.nl). Het onderzoek voor dit artikel is mede mogelijk gemaakt door deze stichting.

¹¹ Martin Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst, 1814-1909* (Amsterdam 1992) 203; Vilan van de Loo, *Johannes 'Pa' van der Steur (1865-1945). Zijn leven, zijn werk en zijn Steurtjes* (Den Haag 2015) 30-31.

¹² Geciteerd in: Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 28.

¹³ *Na twintig jaren. Christelijke Militairen Bond voor Oost- en West-Indië 1891-1911* (Neerbosch 1911) 17-18; Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 210.

Pannenkoeken eten in het Christelijk Militair Tehuis te Meester Cornelis, 1934. Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag.

De inspanningen van Ten Kate, Van der Steur en Veldhuysen passen in het bredere christelijke beschavingsoffensief in de tweede helft van de negentiende eeuw. Vanuit een christelijk en sociaal idealisme richtten christenen uit de hogere standen zich op de verheffing van het gewone volk. Daarbij hoorde niet alleen het bestrijden van prostitutie, drank en armoede, maar ook het verspreiden van het Evangelie en de christelijke moraal. De Middernachtzending, in 1888 opgericht door de bekende dominee Hendrik Pierson, was een kenmerkende exponent hiervan en richtte zich op de nachtelijke bestrijding van bordeelbezoek.¹⁴ In die christelijke opwekkingsbeweging kwam ook de koloniale militair in het vizier, en niet alleen bij de protestanten. In 1856 was in Bergen op Zoom door de katholieke onderofficier Jozef Henricus Legge een Militair Geestelijk Verbond opgericht, waarbij katholieke militairen zich verplichtten te leven volgens de katholieke zeden en het geloof te verspreiden binnen de krijgsmacht. Militairen en burgers bonden dus gezamenlijk de strijd aan met zedeloosheid, vloeken en dronkenschap in het leger en christelijke militaire tehuizen vormden een belangrijk wapen in die strijd. Ondanks het feit dat er in Harderwijk resultaten geboekt werden, was Ten Kate niet tevreden. Zeker, militairen kregen door het evangelisatiewerk "een diepen indruk van de liefde van Christus". Maar het grote probleem was, dat zij vertrokken naar Nederlands-Indië.

Waar zouden ze dan terecht komen? "Wie zou zich in Indië hunne belangen aantrekken? Waar zouden zij den Christelijken omgang vinden, waaraan ze zoozeer behoefte hadden?"¹⁵ Ten Kate was ervan overtuigd dat er in Indië iets moest gebeuren, anders zou het werk in Harderwijk nutteloos zijn. Daarom richtte hij in 1891 met enkele anderen de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlandsch-Indië op. Hij zag het als zijn christenplicht om zich te bekommeren over het lot van de KNIL-militairen. Deze mannen maakten zich inderdaad schuldig aan "vreeselijke zonden", maar waren daarmee niet reddeloos verloren. De Vereeniging stelde zich daarom tot doel zoveel mogelijk steun te verlenen aan initiatieven voor het welzijn van koloniale militairen, "en tevens personen uit te zenden met de opdracht om aan de militairen het Evangelie te brengen."¹⁶

Naar Nederlands-Indië

Nu de doelen geformuleerd waren, wilden Ten Kate en zijn Vereeniging een evangelist uitzenden naar de kolonie om te evangeliseren in het KNIL. Johannes van der Steur was een goede kandidaat voor deze taak en werd benoemd als eerste evangelist. Door onenigheid met het bestuur vertrok hij echter niet namens de Vereeniging, maar namens de gemeente van Zevendedags Baptisten in Haarlem naar Nederlands-Indië.¹⁷ Ten Kate moest op zoek naar een andere militaire evangelist. Hij vond die in zendeling Otto Heller, die gereedstond om als zendeling naar Salatiga (Midden-Java) te vertrekken. Hij kreeg van de Vereeniging een jaarlijkse toelage van 500 gulden mee, waarmee hij naast zijn werk als zendeling zijn huis moest openstellen voor de koloniale militairen. In de jaren die volgden werd het evangelisatiewerk stapje voor stapje uitgebreid, vooral via zendingen die naast hun werk onder de Indische bevolking zich bezighielden met het KNIL.¹⁸

In de praktijk bleek al snel dat christelijke militaire tehuizen een onmisbaar middel waren voor het evangelisatiewerk. Heller kon in Indië voortbouwen op de ervaring van eerder werk onder militairen. In 1880 had de Duitse zendeling Johann Wilhelm Dornsaft in Padang als eerste een tehuis voor militairen geopend. Aanvankelijk ontvingen hij en zijn vrouw enkele KNIL-militairen thuis, maar naarmate het bezoekersaantal groeide, richtte Dornsaft een deel van de school in als militair

¹⁴ Zie uitgebreid in Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam 2009).

¹⁵ H. ten Kate, *Na tien jaren. Terugblik op den arbeid der Vereeniging voor Evangelisatie onder de militairen in Nederlandsch-Indië* (Hilversum 1901) 2.

¹⁶ H. ten Kate, *Evangelisatie onder de militairen in Indië* (1894, z.p.).

¹⁷ Van de Loo, *Johannes 'Pa' van der Steur*, 24-27.

¹⁸ Ten Kate, *Na tien jaren*, 3-4.

tehuis. Daar waren de militairen iedere avond welkom. Hij voerde gesprekken met de bezoekers, gaf hen goede raad of schreef brieven naar huis en bezocht hen in de gevangenis of hospitaal. In zijn zendingskerkje hield hij kerkdiensten. Met zijn werk legde Dornsaft de basis voor de latere militaire tehuizen. Het tehuis moest zoveel mogelijk op een gezin lijken: een gezellige plaats waar militairen zich thuis voelden. Een militair tehuis was geen alternatief koffiehuis waar bezoekers in- en uitliepen, maar vormde een gezin. Latere tehuizen kregen dus niet voor niets een huisvader en een huismoeder. Er was sprake van regelmaat en gezamenlijkheid: net als in een Nederlands gezin aten de militairen samen, op geregelde tijden. Gezamenlijk zingen, Bijbellezende en bidden werden eveneens vaste onderdelen van de activiteiten in de tehuizen.

Otto Heller opende in Salatiga, in navolging van Dornsaft, een militair tehuis. Na een klein begin, er kwamen aanvankelijk slechts vijf militairen, groeide zijn publiek langzaam. In 1894 schreef hij vol trots dat er maar liefst zestig KNIL-militairen aanwezig waren geweest op de kerstviering. Onder de grote kerstboom, opnieuw een teken van huiselijkheid, luisterden zij “met grote opmerkzaamheid en diepen ernst” naar het Kerstevangelie. Iedere week hield hij een bijbelbespreking, waarop vragen van militairen werden behandeld. Heller hield zijn bezoekers voor om te breken met bordeelbezoek en dronkenschap, die hij vanuit christelijk oogpunt als grote zonden beschouwde. Niet alle militairen slaagden daarin. Over een wachtmeester schreef Heller: “hij houdt, helaas!, teveel van de Javaansche vrouwen. Niettegenstaande de beste voornemens is hij niet sterk genoeg om de verzoeking te weerstaan. De Heer zal hem nog door diepe wegen moeten leiden.”¹⁹

Van evangelisatie naar tehuizen

Na het aarzelende begin in 1891, groeide het werk van de Vereeniging snel. Nieuwe evangelist-huisvaders werden uitgezonden en het aantal militaire tehuizen steeg. Ook de inkomsten van de Vereeniging, duizenden gulden werden opgehaald bij Nederlandse burgers, groeiden. Hierdoor konden huisvaders worden aangesteld die zich alléén richtten op de bezoekers van de militaire tehuizen. De groei van het werk betekende wel het verlies van een deel van de oorspronkelijke huiselijkheid. Koffie, thee of sigaren konden door het groeiende aantal bezoekers niet meer gratis worden verstrekt. In 1911, twintig jaar na de oprichting van de Vereeniging, waren

Het tehuis van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Ned. Indië in Soerakarta, z.d.

NMM, Soesterberg.

er zeventien tehuizen verspreid over de Indische archipel in bedrijf. In dat jaar trok de Nederlandse Militairen Bond, die sinds 1885 tehuizen in Indië runde, zich terug uit het koloniale werk. Voor de Vereeniging was het tehuizenwerk inmiddels uitgegroeid tot kernactiviteit. Daarom werd besloten tot een naamswijziging: voortaan zou de Vereeniging door het leven gaan als de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië. In de doelstelling kregen de oprichting en instandhouding van christelijke militaire tehuizen een kerntaak toegewezen in het bevorderen van de “godsdienstige en zedelijke belangen” van het Indische leger.²⁰ KNIL-officieren keken positief naar het werk in de militaire tehuizen. Een leger van “drinkende, vloekende, in ontucht en allerlei ruwheid levende lieden”, was immers niet in staat om de militaire taken uit te voeren. Ieder initiatief om het morele peil onder de militairen te verhogen, werd door officieren daarom positief ontvangen. De stichting van het christelijke militaire tehuis Wilhelmina in Kota Radja (Atjeh) is een uitstekend voorbeeld van de steun die de CMB tot het hoogste niveau ontving. In Kota Radja, het centrum van de Nederlandse militaire macht tijdens de langdurige en bloedige Atjeh-oorlog, werd in 1896 door ds. Christiaan Mari van Oosterzee een militair tehuis gesticht. Daarvoor kreeg hij, naast 12.000 gulden uit Nederland, hulp van de latere minister-president Hendrikus Colijn, die op dat moment als officier in het KNIL diende.²¹

¹⁹ Geciteerd in: Ten Kate, *Evangelisatie*, 7.

²⁰ *Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië* (december 1925) 3.

²¹ Ten Kate, *Na tien jaren*, 7.

Ook oud-gouverneur generaal Jo van Heutsz uitte bij het twintigjarig jubileum in 1911 zijn grote waardering voor het werk in de tehuisen.²² Tijdens zijn periode als KNIL-officier in Kota Radja was Van Heutz veel in aanraking gekomen met Jan Weber en diens vrouw, het beheerdersechtpaar van tehuis Wilhelmina. Zij stonden dag en nacht klaar, niet alleen voor het werk in het tehuis, maar ook om in het hospitaal gewonde militairen geestelijk bij te staan “als zij, getroffen door het lood of zwaard des vijands, dan wel aangetast door ziekte, ver van familie en vrienden, met den dood worstelden.”²³

Het moge duidelijk zijn: de tehuisbestuurders stonden zonder meer achter de Nederlandse koloniale oorlogsvoering, net als de legerpredikanten en legeraalmoezeniers overigens. In de publieke uitingen van de Vereniging is de bloedige koloniale oorlog ver weg: de brochures vertellen vooral aandoenlijke bekeringsverhalen om de grote betekenis van de tehuisen aan het Nederlandse thuisfront te illustreren. Eén van die verhalen speelde zich af in het tehuis van Kota Radja. Daar lagen enkele militairen geknield te bidden voor een van hun kameraden, die had besloten niet meer naar het tehuis te komen. De volgende dag kwam de betreffende militair naar het tehuis en vroeg aan de huisvader of er voor hem was gebeden. Na een bevestigend antwoord, barstte de fuselier in een hartstochtelijk snikken uit: “Ik dacht het wel”, riep hij, “gisterenavond stond ik voor een bordeel, doch ik kon den drempel niet overschrijden, het was als hielden Gods Engelen mij terug.”²⁴

Militaire tehuisen in de praktijk

In allerhande publicaties van de CMB treffen we vergelijkbare verhalen aan als die van de fuselier die door engelen werd weerhouden om het bordeel te bezoeken. Een ander verhaal vertelt over een vrome militair die het tehuis veelvuldig bezocht om daar op een rustig plekje tot God te bidden om moed voor het overwinnen van zijn angst. In een volgende actie wierp hij zich moedig voorop in de strijd waarin hij werd gedood.²⁵ De verhalen hadden niet alleen tot doel om op te wekken tot een deugdzaam leven, Bijbellesen en gebed, maar waren eveneens nodig om fondsen te werven om de organisatie draaiende te houden. Naast overheids-

Een groep bezoekers van het Tehuis voor Militairen te Kota Radja, z.d.

NMM, Soesterberg.

steun, in 1926 subsidieerde en bouwde het KNIL een tehuis in Bandung voor het bedrag van 10.000 gulden, was de CMB aangewezen op particuliere giften. Daarvoor werden in Nederland, onder meer door lokale afdelingen, acties op touw gezet, zoals de verkoop van “weldadigheidszegels” in 1935.

Wat gebeurde er in de praktijk met deze gelden? Vanaf de eerste tehuisen stelde Ten Kate en zijn opvolgers hoge eisen aan de inrichting en activiteiten in de tehuisen. Die moesten aantrekkelijk zijn voor de militairen en een goed alternatief bieden voor “zondig vertier”. Een verslag uit het tehuis in Bandung beschreef hoe de militairen in het tehuis timmerden, cursussen in moderne talen, rekenen of boekhouden volgden of kranten, tijdschriften en boeken lazen. Op sommige zondagmorgens, niet tijdens de kerkdienst natuurlijk, werden schietoefeningen met de windbuks op de schietbaan georganiseerd.²⁶ Andere tehuisen organiseerden toneel, zang, sportwedstrijden of excursies in de omliggende omgeving. Al deze activiteiten richtten zich erop dat de militair zijn vrije tijd, vanaf ‘s middags vijf uur en de hele zondag, op een zinvolle en gepaste christelijke wijze kon doorbrengen.²⁷ Naast activiteiten waren orthodox-christelijke militairen op zoek naar “een plaats waar wij rustig in onzen Bijbel kunnen lezen en kunnen bidden”²⁸ Het bieden van die rust kan, nog

²² Zie over Van Heutz: Vilan van de Loo, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutz 1851-1924* (Amsterdam 2020).

²³ *Na twintig jaren*, 12-13.

²⁴ *Na twintig jaren*, 60-61.

²⁵ *Extra Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië* (december 1925) 6-7.

²⁶ *Verslag van het Tehuis voor Militairen* (Bandung 1912).

²⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, Archief Christelijke Militairen Bond voor Oost- en West-Indië (nummer toegang 028) (hierna Archief CMB), inventarisnummer 59: Brochure *De Nood der Christelijke Militaire Tehuisen* (1939) 5.

²⁸ *Na twintig jaren*, 30.

Een Christelijk Militair Tehuis, ca. 1930.
Nationaal Museum van Wereldculturen.

vóór het aanbieden van allerlei ontspanning, gelden als het hoofddoel van de tehuizen. Militairen konden niet alleen lichamelijk of psychisch uitrusten, maar het doel was bij uitstek religieus. Niet voor niets schreef het mededelingenblad: de tehuizen zijn “plaatsen waar de ziel kon rusten”.²⁹

De CMB-tehuizen waren bedoeld voor alle protestantse KNIL-militairen. Zowel Nederlandse als Indische christelijke militairen bezochten de tehuizen. Op sommige plaatsen werden tweetalige kerkdiensten of activiteiten georganiseerd. Militairen die niét naar de tehuizen konden komen, werden overigens niet geheel vergeten. Vanuit de tehuizen werden grote hoeveelheden lectuur, traktaten of christelijke scheurkalenders verspreid voor de militairen in hospitalen en op buitenposten.³⁰ Ondanks de veelvuldige positieve verhalen, was er altijd sprake van concurrentie met andere tehui-

zen. Van de katholieke tehuizen hadden de orthodoxe protestanten weinig te vrezen, des te meer moesten zij zich verhouden tot de tehuizen van de internationale Young Men’s Christian Association (YMCA). Die tehuizen waren expliciet gericht op het gehele leger, zonder onderscheid van religieuze overtuiging en wilden de militairen opvoeden tot “burger-jonge-mannen”. In de grote garnizoenssteden bestonden deze tehuizen naast elkaar, waardoor het gevaar van overlap of concurrentie aanwezig was. Naast deze concurrentie was er eveneens op vele plaatsen sprake van spot of kritiek. In 1898 werden militairen die in Fort de Kock het christelijke militaire tehuis wilden bezoeken uitgescholden door hun kameraden voor: “militair-tehuis-loopers”, “fijnen” of “chocoladedrinkers”. De commandant greep in en verbood de tehuizen te bespotten.³¹

Ondanks de tegenwerking of kritiek speelde het tehuis tot het uitbreken van de oorlog met Japan in 1941 een belangrijke rol in het leven van orthodox-protestantse militairen. Zij waren daar veel te vinden, ontmoetten daar vrienden en vonden daar geestelijke steun.³² Kranten maakten in oktober 1940 melding van de opening van een christelijk tehuis voor “inheemsche militairen” in Malang. De openingsbijeenkomst was een uitdrukking van de nauwe band tussen christendom, KNIL en het huis van Oranje. Aan de muur hing een groot portret van koningin Wilhelmina, de dominee hield een uitgebreide toespraak en de bijeenkomst werd afgesloten met gebed en het zingen van het Wilhelmus.³³ Eind december 1942, dus al na de oorlogsverklaring aan Japan, vierden militairen in Salatiga gezamenlijk het kerstfeest, waar zij werden toegesproken door de legerpredikant en plaatselijke commandant.³⁴

Moeizame wederopbouw

De Japanse bezetting van Nederlands-Indië in 1942 betekende het voorlopige einde van de militaire tehuizen. Toen het Nederlandse CMB-bestuur na de bevrijding de balans opmaakte, bleek er weinig over van het vooroorlogse netwerk van tehuizen. Alle tehuizen waren geplunderd of verwoest, bibliotheken en meubilair waren grotendeels verdwenen. Bestuursleden en beheerders van de tehuizen waren omgekomen tijdens de oorlog of repatrieerden. Het scheen, kortom, “een hopeloze onderneming, het tot de grond toe afge-

²⁹ *Mededelingen* (december 1925) 5.

³⁰ *Na twintig jaren*, 38.

³¹ *Dagblad van Zuidholland*, 3 november 1898.

³² Vgl. de ervaringen van Henk Navest in: Art de Vos, *Gordel van geweld. Overleven in Indië, een familiekroniek* (Schiedam 2018).

³³ *De Indische Courant*, 4 november 1940.

³⁴ *Bataviaasch Nieuwsblad*, 28 december 1941.

broken werk weder op te bouwen”, aldus een terugblik in 1949.³⁵ Tegelijkertijd was het bestuur ervan overtuigd dat er, nu er grote aantallen oorlogsvrijwilligers en dienstplichtige militairen naar ‘de Oost’ vertrokken, meer werk was dan ooit. Er moest iets gebeuren, want vanuit de krijgsmacht of regering gebeurde niet zoveel. Geen wonder, zo schreef CMB-secretaris Dirk van Reenen in juli 1946, dat veel militairen “in een toestand van morele depressie verkeerden en er nog maar weinig over is van het enthousiasme, waarmee zij zich, onmiddellijk na de bevrijding, vrijwillig voor den dienst in Indië aanmeldden.”³⁶

Even daarvoor, op 24 april 1946, was een eerste stap gezet met de heropening van het tehuis in Batavia. Dankzij de inzet van legerpredikant ds. Gerben Jan Sybesma was het meubilair teruggebracht naar het leeggeplunderde tehuis. Alhoewel een subsidieaanvraag bij de legercommandant niets opleverde, brachten particuliere giften en een collecte in de protestantse kerken van de stad de benodigde financiële middelen binnen. Na de opening van het tehuis ging het plaatselijke tehuisbestuur onverdroten voort. Het tehuis werd verder opgeknapt en allerlei activiteiten werden georganiseerd. Met regelmaat werden gezellige middagen en avonden georganiseerd voor “de vermoeide, teleurgestelde en soms overspannen mannen”. Op het programma stonden pianomuziek, declamaties en voordrachten of allerlei spelletjes. De legerpredikant was geregeld aanwezig in het tehuis en maakte gelegenheid voor persoonlijke gesprekken. Aan het buffet werden limonadesiroop, koffie en thee verkocht. Er was groei merkbaar, en “de mannen zijn er zoo dankbaar voor”.³⁷

Naast de materiële moeilijkheden om het tehuis in te richten, was de concurrentie met andere militaire tehuizen in de periode na 1945 een stuk groter dan voorheen. In Nederland probeerde een groep invloedrijke theologen en politici een ‘doorbraak’ te realiseren in de maatschappij. De vooroorlogse scheidslijnen tussen katholiek, protestants, liberaal en socialistisch vonden zij achterhaald. Zij wilden zich, óók in de krijgsmacht, richten op de nationale eenheid, op datgene wat Nederlanders onderling bond. De Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ), de Nederlandse onderafdeling van de internationale YMCA, kreeg hierdoor de wind in de zeilen. De YMCA beheerde voor 1942 al enkele militaire tehuizen in Indië, en bood eveneens

vrijtijdsinvulling voor de Britse troepen na 1945. De AMVJ presenteerde de tehuizen als centra voor “maatschappelijk-culturele, geestelijke en lichamelijke ontwikkeling”, die voor alle militairen ongeacht religieuze achtergrond toegankelijk waren. Legercommandant Simon Spoor waardeerde dit “allen voor allen”-principe en gaf de AMVJ opdracht om op kosten van de krijgsmacht in Indonesië tehuizen te openen. Confessioneel gebonden tehuizen, zoals de CMB-tehuizen, werden gezien als obstakels voor de nationale eenheid en kregen daarom in de eerste periode géén subsidies. Die tehuizen waren immers primair bedoeld voor de eigen religieuze groep en moesten dan ook maar door de eigen kerk betaald worden, zo was de gedachte.

Ook hoofdlegerpredikant Jacob Koningsberger, die door het CMB-bestuur was gevraagd in Indonesië als hun vertegenwoordiger op te treden, vond aansluiting bij AMVJ een beter idee dan afzonderlijke heropening van de protestants-christelijke tehuizen. Hij schreef aan het bestuur dat het getij voor christelijke tehuizen tegen was. Hij vestigde zijn hoop op de AMVJ-tehuizen die voor alle militairen aantrekkelijk waren. Was het niet beter om onnodige duplicering van het tehuizenwerk te voorkomen en samen te werken met de AMVJ?³⁸ Het CMB-bestuur was echter resoluut. Hun tehuizen mochten in geen geval worden overgedragen aan de AMVJ. “Wij wenschen daar onze eigen tehuizen, in hun eigen sfeer te handhaven, zij ‘t dan ook gemoderniseerd en aangepast aan de eischen, die tegenwoordig aan dergelijke inrichtingen dienen te worden gesteld.”³⁹ Net als de katholieken wilde de CMB dat er naast de AMVJ-tehuizen “gebouwen voor de jongens uit orthodox-Christelijke gezinnen” bleven bestaan. De sfeer van de AMVJ-tehuizen was te algemeen en bood aan orthodox-protestantse militairen te weinig gelegenheid om geestelijk tot rust te komen en het geloofsleven te sterken.⁴⁰ Overleg met AMVJ over de afstemming van het werk was voldoende.

Een onveranderd doel

Ondanks de veranderende militaire en sociale context bleef de doelstelling van de CMB-tehuizen dus hetzelfde. Hun tehuizen moesten net als de AMVJ-tehuizen goed verzorgd zijn, met “een welvoorzien leestafel en een goedkoop buffet, waar de militairen hun vrije tijd kunnen doorbrengen en zich amuseren met lectuur

³⁵ *Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië* (april 1949).

³⁶ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 41: D.J.C. van Reenen aan J.C. Koningsberger, 8 juli 1946.

³⁷ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 41: L.C. van Dalen, Verslag militair clubhuis Batavia, 7 juli 1946.

³⁸ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 18: J.C. Koningsberger aan hoofdbestuur CMB, 12 september 1946.

³⁹ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 18: Hoofdbestuur CMB aan J.C. Koningsberger, 26 november 1946.

⁴⁰ *Mededelingen* (april 1949) 11

Het Christelijk Militair Tehuis aan de Hofmanstraat in Soerabaja, rond 1926.
NIMH, Den Haag.

en spelen". De christelijke tehuizen wilden méér dan dat bieden. Militairen moesten in de tehuizen, in een vreemde omgeving waar de band van kerk, gezin en christelijke traditie ontbrak, een steunpunt hebben waar in christelijke sfeer de vrije tijd kon worden doorgebracht. "Zullen onze Clubhuizen aan hun doel beantwoorden, dan moeten zij, op allerlei wijzen, direct en indirect, spreken van Jezus Christus, onze Heiland en Heer. De blijde boodschap van het Evangelie moet in onze Clubhuizen doorklinken", aldus de CMB.⁴¹ Ondanks de moeilijkheden slaagde de CMB erin om twaalf tehuizen te openen. Sommige tehuizen waren zeer succesvol; in Bandung, Semarang en Soerabaja kwamen eind 1948 gemiddeld honderd tot tweehonderd man per avond naar het tehuis. Het precieze aantal tehuizen bewoog mee met de troepenverplaatsingen van de Nederlandse krijgsmacht. Op sommige plaatsen, zoals in Yogyakarta, werden tijdelijke tehuizen geopend. Legerpredikanten hadden in de periode na 1945 een nog belangrijker rol in het tehuizenwerk dan voorheen. De gereformeerde legerpredikant Jan Bijleveld merkte bijvoorbeeld op hoe belangrijk zijn werk in de protestants-christelijke tehuizen was. Hij

hield wekelijks praatjuutjes en iedere avond een dagsluiting. Ook niet-kerkelijke militairen waren regelmatige bezoekers. "De dagsluitingen namen deze wel op de koop toe. En dat het christelijk was ook. Of zouden ze zich juist door de christelijke sfeer die in dit gezellige tehuis gevonden werd aangetrokken voelen? Wie zal het zeggen? Maar feit is: zulken komen er ook. En graag."⁴² In sommige tehuizen werd de Bijbellesing gekoppeld aan het verkrijgen van gratis consumpties. Om te voorkomen dat militairen alleen voor de gratis chocolademelk kwamen, werd er eerst uit de Bijbel voorgelezen en was de chocolademelk alleen voor de militairen die daarbij aanwezig waren.

Het vertrek van de Nederlandse troepen in 1950 betekende het einde van de militaire tehuizen in Indonesië. Na een vergeefse poging om de tehuizen over te doen aan een comité van Indonesische kerken voor de geestelijke verzorging van Indonesische christelijke militairen, werden de tehuizen verkocht. De CMB zette zijn werk voort in andere delen van het Koninkrijk der Nederlanden door zich te richten op de reeds geopende tehuizen in Nieuw Guineë, Aruba, Suriname en Curaçao.

⁴¹ *Mededelingen* (april 1949) 15.

⁴² Utrechts Archief, Utrecht, Archief Deputaatschap voor geestelijke verzorging zee-, land- en luchtmacht van de Gereformeerde Kerken in Nederland (nummer toegang 65-1), inventarisnummer 125: J. Bijleveld, verslag over de tweede helft van 1948.

Oliebollen eten in een Katholiek Militair Tehuis, ca. 1948.
Nationaal Archief, Den Haag

Conclusie

Wat was, na bijna zestig jaar, de oogst van het tehuiswerk in Nederlands-Indië/Indonesië? De doelen die Hendrik ten Kate zich in 1891 stelde, waren in al die jaren niet wezenlijk veranderd. De protestants-christelijke militaire tehuizen bleken een bruikbaar middel in de strijd tegen onzedelijkheid en ongeloof onder koloniale militairen. Door militairen een zinvolle vrijetijdsbesteding te geven, bleven zij weg uit cafés of bordelen. Tegelijk werd in de tehuizen een christelijke boodschap verspreid en kwamen militairen in aanraking met het Evangelie. Ten Kate en de vele anderen die een rol vervulden in het tehuiswerk werden gedreven door hun geloofsovertuiging. Evangeliseren én christelijk-sociale actie dus. Tijdens de dekolonisatieoorlog vervulden de tehuizen eveneens een belangrijke rol. In zekere zin vormden zij een deel van het antwoord op de groeiende vraag naar goede welzijnsverzorging voor Nederlandse militairen. De geschiedenis van de CMB laat zien dat deze tehuizen in 1946 niet nieuw waren, maar konden voortbouwen op een lange traditie. De omstandigheden waren heel anders, maar het doel bleef om “goede en gezonde ontspanning” aan te bie-

den aan de militairen, “om te voorkomen dat deze zijn toevlucht zoekt tot gelegenheden en huizen van twijfelachtige reputatie.”⁴³

In hoeverre de tehuizen ook daadwerkelijk resultaat hebben geboekt, is achteraf nauwelijks te beoordelen. Vast staat dat de huisvaders-evangelisten niet altijd optimistisch waren over het resultaat op hun werk. Zij koesterden niet de illusie het koloniale leger te kunnen bekeren. In 1911 schreef een van hen dat het bezoek aan het tehuis soms veel te wensen overliet. “Maar toch kan met waarheid gezegd worden, dat er veel zegen van is uitgegaan en dat het voor menigeen een ruggesteun was in den zwaren strijd, dien onze Indische soldaten vooral in zedelijk opzicht hebben te doorworstelen.”⁴⁴ Ook vanuit de militaire top was waardering voor de tehuizen, niet in het minst omdat de tehuizen een bijdrage leverden aan de koloniale militaire inspanningen en het moreel van de militairen. Dat was precies wat Jo van Heutz waardeerde toen hij in 1911 schreef dat de tehuizen een goede geest aanwakkerden, een geest van “echte christelijke verdraagzaamheid, van liefde voor en gehechtheid aan Koningin en Vaderland, van eerbied voor en vertrouwen in de chefs, van ware militaire ondergeschiktheid.”⁴⁵

⁴³ Hans Post, *Bandjir over Noord-Sumatra* (Medan 1948) 74-75.

⁴⁴ *Na twintig jaren*, 64.

⁴⁵ *Na twintig jaren*, 12-13.

Via de gevangenis naar de adelstand

De bizarre lotgevallen van Johan Gerard van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh

Drs. B.G.J. Elias

Historische human-interestverhalen geven vaak een verrassende inkijk in het maatschappelijk reilen en zeilen van vroeger tijden. Een goed voorbeeld is het *Dagverhaal* van J.G. van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh. Hierin schrijft hij over zijn betrokkenheid bij de gebeurtenissen in Nederland van eind 1813 en zijn gevangenschap door de Fransen.¹

Tullingh (1779-1852)² was een kind uit het tweede huwelijk van mr. Hendrik Justus (1745-1795), advocaat-fiscaal en procureur-generaal bij de Raad van Brabant en de Landen van Overmaze, en Agneta Theodora van Teylingen. Hij studeerde rechten in Utrecht en na zijn promotie in 1804 vestigde hij zich als advocaat in Den Haag. In 1803 trouwde hij met Lucia Henrietta Stratenus (1780-1848)³. Drie jaar later werd hij kapitein van de Haagse schutterij en in 1811 gepromoveerd tot commandant en kolonel van de inmiddels tot Nationale Garde omgedoopte schutterij. Hij droeg vanaf dat moment voor een belangrijk deel de verantwoordelijkheid voor de rust en orde in de stad.

Na de nederlaag van Napoleon bij Leipzig in oktober 1813 wordt het steeds onrustiger in ons land. Om die

reden besluit de prefect van de Monden van de Maas, Goswin baron de Stassart, Den Haag op 17 november te verlaten. De volgende dag vertrekt het Franse leger in zijn kielzog. Tullingh is verantwoordelijk voor een goed verloop van deze aftocht.

Intussen wordt door het driemanschap Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum overlegd hoe het nu verder moet. Uiteindelijk neemt Van Hogendorp op 21 november het voorlopig bestuur van het land op zich. Volgens Tullingh gebeurt dat onder druk van hem zelf en zijn officieren, maar waarschijnlijk was het een afspraak van het driemanschap zelf.⁴ Hoe dit ook zij, Tullingh staat pontificaal midden op het schilderij van Jan Willem Pieneman (1779-1853), dat deze gebeurtenis in beeld brengt.

Tullingh krijgt direct daarna een nieuwe opdracht. Op 22 november moet hij met ongeveer 200 gardisten naar Leiden om het stadsbestuur aldaar te bewegen een krachtiger standpunt ten gunste van Oranje in te nemen. Om te zorgen dat zijn manschappen zich onderweg niet te buiten zouden gaan aan sterke drank,

¹ In de bibliotheek van Museum Flehite te Amersfoort bevinden zich twee gebonden handschriften van J.G. van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh. Een dik boek met een wijdloperige titel over zijn betrokkenheid bij de gebeurtenissen in Nederland tussen 1795 en 1814. Hij schreef dat in 1834 voor zijn kinderen. H.T. Colenbrander heeft dit manuscript deels gepubliceerd in zijn *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1842* ('s-Gravenhage 1911-1913), dl. 6, band 3, 1654-1702. De periode van de gevangenschap van Tullingh nam hij niet op omdat deze zijns inziens slechts van particulier belang was.

De tweede band is getiteld *Dagverhaal* en toegespitst op de periode eind 1813 in Den Haag en Woerden en de gevangenschap door de Fransen daarna. Het is kort na zijn terugkeer in Nederland in 1814 geschreven. De gebeurtenissen van het *Dagverhaal* zijn ook in het dikke boek te vinden en in een los, kort handgeschreven verslag. Mijn verhaal is gebaseerd op deze drie niet identieke manuscripten aangevuld met informatie uit de literatuur.

² Hij was geen nakomeling van de bekende staatsman Johan van Oldenbarneveldt maar van de Amersfoortse raad en schepen Rijck Aertsz. (1599-1674) die zich Van Oldenbarneveldt noemde. Zijn zoon, mr. Gerard (gedoopt 1642), noemt zich Tullingh naar zijn moeder. Wellicht omdat de naam Van Oldenbarneveldt in die tijd nog een wat pijnlijke bijklank had. Een kleinzoon van hem, Johan Gerard (1710-1747) noemt zich Van Oldenbarneveld genaamd Tullingh. Zijn zoon, Hendrik Justus, voegt er de familienaam van zijn moeder, Witte, aan toe. Hij is de vader van onze Johan Gerard.

³ Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren. Drie ervan overleden op zeer jonge leeftijd.

⁴ W. Uitterhoeve, *1813-Haagse bluf. De korte chaos van de bevrijding* (Nijmegen 2013), 108.

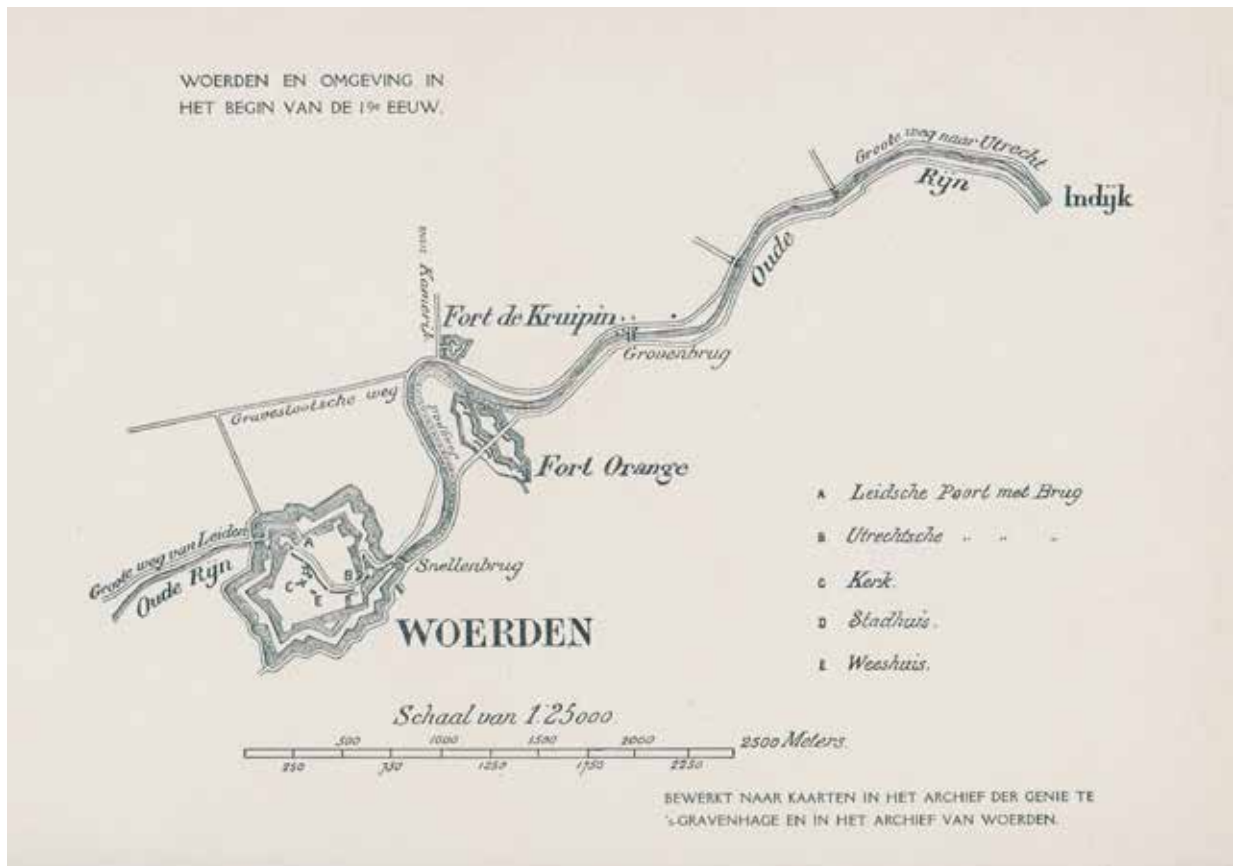
Jan Willem Pieneman (1799-1853), De aanvaarding van het voorlopig bewind door het driemanschap op 21 november 1813 (1828). Links van het midden zittend Van Hogendorp, naast hem Van de Duyn van Maasdam (in werkelijkheid niet aanwezig!) en Van Limburg Stirum. Aan de rechterzijde met opgeheven arm Tullingh. Rijksmuseum, Amsterdam.

zendt hij enkelen vooruit die 'deden de herbergen, welke wij voorbij moesten trekken, sluiten'.⁵

Als hij nog maar bij Wassenaar is, bereikt hem het verzoek van de Leidse burgemeester niet naar zijn stad te komen maar naar Woerden te gaan. Tullingh weigert dat verzoek in te willigen omdat hij daartoe geen opdracht heeft. In Leiden aangekomen wordt het verzoek herhaald met als argument dat in Woerden een eventuele Franse vijand beter op afstand gehouden kan worden. Bijkomend voordeel zou zijn dat de Haagse gardisten niet de kans zouden krijgen de burgerij aan te zetten tot een krachtige keuze voor Oranje. Want daar wil het stadsbestuur nog niet aan in die onzekere tijd.

Tullingh begint inmiddels meer en meer te twifelen aan de wenselijkheid van een tocht naar Woerden. Zijn manschappen zijn gering in getal. Bovendien is de situatie in Woerden onbekend en ligt de stad lag vlak bij de Franse hoofdmacht in Utrecht. Ook de generaals D. Bruce en O.Z. van Sandick, die zich op dat moment in Leiden bevinden, ontraden hem een dergelijke onderneming op die gronden. Tullingh wil alleen gaan als 'een ervaren krijgsman tot opperhoofd gevonden konde worden'. Het Leidse stadsbestuur stuurt dan een verteenwoordiger naar Van Limburg Stirum in Den Haag om steun voor zijn plannen. Dat resulteerde diezelfde dag nog in de komst van generaal Cornelis François de Jonge (1759-1837). Deze was in 1774 in dienst getre-

⁵ Tenzij anders vermeld zijn de citaten afkomstig uit de geschriften van Tullingh.

Plattegrond van Woerden en omgeving met de weg naar Utrecht, circa 1813. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenkboek*.

den bij een Staats cavalerieregiment. Als vurig Oran-gist neemt hij in 1795, na de komst van de Fransen in ons land, ontslag als militair. In november 1813 is hij echter weer als majoor militair actief in Den Haag. Op 21 november wordt hij benoemd tot generaal-majoor. Hij krijgt dan als opdracht 'eenig vreemd krijgsvolk van de zijde Utrecht [te] stuiten en verjagen'.⁶ De Jonge ziet kennelijk niets in de bezwaren van Tullingh en wil wel naar Woerden.

Op weg naar Woerden

En zo gaat Tullingh met zijn 200 gardisten en 27 vrij-willige cavaleristen in de morgen van 23 november toch op weg. Op zijn bevel gaan de herbergen weer dicht maar staan in de omgeving van Alphen brood, kaas en bier voor zijn manschappen klaar. Generaal De Jonge is daar onttstemd over omdat hij daarvoor geen opdracht gegeven heeft. Er volgt een knallende ruzie. In de omgeving van Bodegraven stelt Tullingh voor halt

te houden omdat het al donker begint te worden en zijn troepen vermoeid zijn. De Jonge wil daar niet van weten en zendt een afgezant naar Woerden om de over-gave te eisen. Later wordt bekend dat er maar 28 Fran-sen in de stad zijn. Een omsingeling is dus goed moge-lijk. Tullingh is daar voor maar De Jonge niet. Pas rond 20.30 uur arriveren de militairen bij Woerden. De Fran-sen hebben inmiddels de benen genomen in de rich-ting van Utrecht.

De manschappen van Tullingh worden verspreid over de stad bij de burgerij ondergebracht. Later schrijft hij: 'Hier bevond ik mij nu voor het eerst mijns levens in eene Militaire betrekking, die mij geheel vreemd en onbekend was' en dat het toch wel wat anders was 'het bevel te voeren over een korps gewapende schutters, rustig hun posten betreffende, dan [dat hij] zich tegen de gevreesde aanvallen van eenen nimmer te vertrou-wen vijand te verdedigen had'. Maar De Jonge nam, naar hij Tullingh meedeelt, alle 'vereischte voorzorg en beschikkingen'.

⁶ G.J.W. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813*, 4 dln. (Haarlem 1912-1913), dl. 1, 107-108 (G.J.W. Koolemans Beijnen).

De Fransen grijpen in

De volgende ochtend om vijf uur wordt Tullingh, die ondergebracht was in het huis van vrederechter mr. Jan Meulman⁷, gewekt door de aide de camp van de generaal. Een van officieren moet een schriftelijke eis tot overgave aan generaal Molitor, de bevelhebber van de Franse troepen in Utrecht, overbrengen! Die officier wordt niet direct gevonden en daarom wordt besloten de brief maar per koerier van het Posthuis in Utrecht te laten bezorgen. Tullingh gaat daarna een kijkje nemen

De vrouw van de lakenkoopman Jakob Pinna, Sara Pinna-Levi, werd door de Fransen in Woerden vermoord. Toen de ringen niet snel genoeg van haar hand gingen, werd deze afgehakt. Prent door Willem van Senus (1773-1851) naar J. W. Pieneman in het boek van J. Meulman over de gebeurtenissen te Woerden.

[Wikimedia Commons](#)

bij fort Orange dat even buiten de stad aan de weg naar Utrecht ligt. Er zijn daar slechts 24 manschappen die klagen over honger en kou. Verder constateert Tullingh dat weliswaar de planken van de toegangsbrug naar het fort zijn verwijderd maar dat bij het fort de Kruipin aan de andere kant van de Oude Rijn helemaal geen verdedigingsmaatregelen zijn getroffen. Als Tullingh nog maar net weer op weg naar de stad is, fluiten de kogels hem om de oren. Generaal Molitor heeft er geen gras over laten groeien. Als hij hoort dat Woerden, waar al eerder Oranjegezinde relletjes waren geweest, is bezet, zendt hij een legermacht naar die stad. Het gaat om ongeveer 1600 man onder leiding van onder meer kolonel Falba. Want, zo redeneert de Franse generaal, als hij uit Utrecht in zuidelijke richting moet vertrekken, dan kan hij geen vijandelijke troepen op zijn flank gebruiken.

Zodra Tullingh weer in de stad is, zoekt hij naar een tamboer om alarm te slaan. Tevergeefs. Daarom laat hij de manschappen die hij tegenkomt maar overal moord en brand schreeuwen. Ook generaal De Jonge kan hij niet vinden. Daarop besluit hij het heft in eigen hand te nemen, de poorten te laten sluiten en de toegangsbruggen op te halen 'maar ik zag weder tot mijne verbazing, dat alles in eenen zoo haveloozen toestand was, dat noch het een noch het ander behoorlijk in het werk gesteld of ten uitvoer gebracht konde worden'. Tullingh probeert met zo'n 50 gardisten en toegesnelde burgers op de wallen bij de Utrechtsepoort weerstand te bieden. Op een gegeven moment ziet hij De Jonge met zijn gevolg in de richting van de Leidsepoort lopen. Later bleek dat deze daar de stad had verlaten.

De Franse troepen gaan op beestachtige wijze te keer in Woerden. Het waren meest buitenlanders in Franse dienst en jonge miliciens. Afgezien van de 19 dode en gewonde schutters vallen er 26 doden onder de burgerbevolking en zo'n 50 zwaargewonden. En er wordt op grove wijze geplunderd.⁸

Tullingh, die tijdens de gevechten diverse wonden heeft opgelopen, wordt met een aantal van zijn manschappen gevangengenomen en beroofd van zijn horloge en geld. De Nederlanders proberen tijd te winnen door kledingstukken af te staan. Maar 'na lang bieden en smeeken behield ik alleenlijk mijn Hemd, Pantalon en Laarzen'. Tullingh vraagt om een 'Capot (jas) en Muts of Hoed' in ruil voor een wissel. Na veel gemarchandeer krijgt hij een jas, een boerenvest waarvan de zilveren

⁷ Jan Meulman (1767-1847) kreeg na zijn promotie in de rechten in Utrecht (1787) diverse bestuurlijke functies in Woerden. In 1811 werd hij ook vrederechter. Drie jaar later werd die functie aangeduid als kantonrechter. Daarnaast was hij werkzaam als onder meer notaris, advocaat en dijkgraaf. In 1814 zou hij een klein formaat boekwerk van bijna 500 bladzijden uitgeven over de gebeurtenissen in Woerden: *Woerden in de slagmaand MDCCCXIV* ('s-Gravenhage 1814). Het jaar daarop werd het al herdrukt.

⁸ Uitterhoeve, 146-147.

knopen kennelijk waren afgesneden en een ronde hoed tegen een wissel groot 'Honderd Guldens'.

In de middag van 24 november wordt Tullingh met zijn medegevangenen afgevoerd naar Utrecht en van top tot teen gefouilleerd 'of ik nog papieren of scherp bij mij had'. Nadat zijn wonden zijn verzorgd, wordt hij opgesloten in een hok zonder licht onder de bedreiging dat hij de volgende ochtend gefusilleerd zal worden. Hij krijgt wat water en brood en een bos stro.

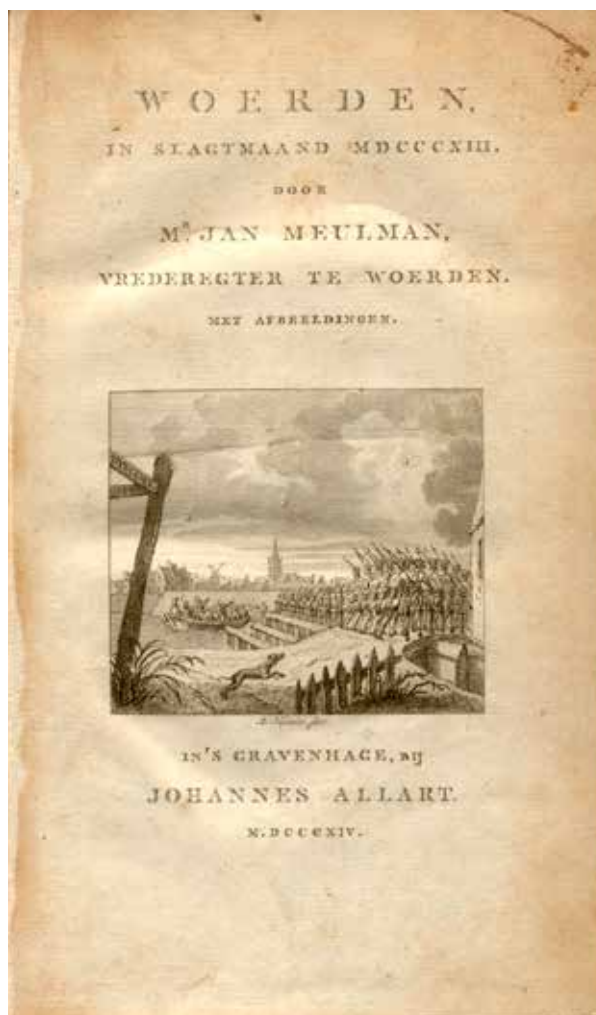
De Jonge en Woerden

In een brief van 22 maart 1814 aan de toenmalige commissaris-generaal van Oorlog, B.H. baron Bentinck tot Buckhorst,⁹ lucht De Jonge zijn hart over wat er te Leiden en Woerden was voorgevallen. Hij stelt al direct dat 'een militair, die burgers tegen een vijand commandeert, op de rand van verderf is'. Het bevel over de Haagse garde werd hem opgedrongen. 'Men verwachtte activiteiten en grote dingen naar de zijde van Utrecht'. En in de praktijk bleek ook dat bij de Haagse gardisten 'de insubordinatie tot de hoogste trap geklommen is en de bewijzen van onkunde menigvuldig waren'. Achteraf mooi gezegd. Bovendien waren de adviezen in Leiden om niet naar Woerden op te trekken voor hem kennelijk van onvoldoende betekenis om van de opgedragen tocht naar die stad af te zien. En de gardisten waren ordehandhavers en geen geoefende soldaten. Meulman schreef over hen: 'dat het grootste deel van de gardes niet met het geweer kon omgaan, dat veel patronen onbruikbaar waren, dat sommigen volstrekt niet in staat waren de geweren te laden, dat enkelen niet konden richten en in de lucht schoten, dat op tal van de geweren de vuurstenen ontbraken, op andere de sloten niet functioneerden of de schroefgaten met stopverf gedicht waren'.¹⁰

Wat is er met De Jonge gebeurd na zijn vertrek uit Woerden? Bij Alphen en later bij Leiden probeert hij gardisten te bewegen tot een tegenaanval. Tevergeefs. Zijn rol bij de gardisten is nu uitgespeeld en hij krijgt een andere functie. De Jonge zet zich aan het schrijven, zoals wij nog zullen zien, van een anoniem pamflet waarin hij zichzelf vrijpleit en de schuld van het debacle te Woerden uitsluitend bij anderen legt. In december komt hij weer in actie. Ditmaal tegen admiraal C.H. VerHuell die zich in Den Helder weigert over te geven.¹¹ Dat gebeurt uiteindelijk pas 4 mei 1814.

Gevangen en ondervraagd

Op 25 november wordt Tullingh voorgeleid bij de hem bekende generaal Molitor, die uitroept: 'Mijn God, in wat voor een toestand bevindt u zich!' Hij vraagt of hij Tullingh kan helpen en geeft hem een ontbijt en wat goudgeld. Tevens stelt hij voor een brief te schrijven aan het Hollandse bewind met het idee Tullingh te ruilen tegen de Franse admiraal Truguet die in Amsterdam

Titelpagina van het boek van mr. Jan Meulman, *Woerden in slagdmaand MDCCCXIII* met een afbeelding van de binnentrekende Fransen.

Wikimedia Commons.

⁹ Colenbrander, dl. 6, band.3, nr. 1886, 1751-1754.

¹⁰ Citaat in Uitterhoeve, 145 uit zijn boek over de gebeurtenissen in Woerden. Zie daarover ook Koolemans Beijnen, dl.3, 387-410 (P.A. van Buuren).

¹¹ Uitterhoeve, 149.

Anoniem, Portret van Goswin baron de Stassart. Hij was tot in november 1813 prefect van de Monden van de Maas.
Wikimedia Commons/Musée d'Art et d'Histoire, Orange.

gevangengenomen was. Vervolgens wordt Tullingh met twintig medegevangenen afgevoerd naar Gorcum. Op 29 november wordt hij voor het eerst verhoord. Waar en hoe was hij gevangengenomen en in wiens opdracht handelde hij? En pleegde hij daarmee geen verraad aan zijn eed van trouw aan de Franse keizer? Tullingh vindt van niet omdat hij bij het vertrek van de Fransen uit Den Haag meent van die eed ontslagen te zijn. Dat gebeurde door de commandant van de Franse troepen Joseph baron Bouvier des Eclats.¹² Op verzoek

van De Stassart, die daar ook aanwezig is, schrijft Tullingh een kort verslag van de gebeurtenissen in Den Haag. De Stassart stuurt dat op 1 december door naar de Franse minister van Binnenlandse Zaken¹³ en levert daarbij een oordeel over Tullingh: 'Hij was van een valsheid en onoprechtheid die ik niet van hem verwacht had. Men voerde hem naar het hoofdkwartier van generaal Molitor waar hij zich lafhartig, als een slapping en kruiperig gedroeg. Zoals ik hem ook in Gorcum had gezien op de dag dat hij daar aankwam.'

Naar Antwerpen en Parijs

Op 30 november, de dag waarop prins Willem landt in Scheveningen, vertrekken Tullingh en zijn medegevangenen naar Breda. Daar treft hij zijn zwager M.J.F. van Tets, die vertelt dat Tullingh's vrouw met hun oudste dochter Henrietta (1803-1870) hem zijn nagereisd. Zij zijn onderweg echter gevangengenomen en naar Antwerpen afgevoerd. Op 1 december gaat het gezelschap van Breda naar Antwerpen. Tullingh weet te achterhalen waar in de stad zijn, inmiddels vrij gelaten, vrouw zich bevindt. Er volgt een roerende hereniging.

De dag daarop wordt Tullingh overgebracht naar een oud klooster dat ook dienstdoet als gevangenis en dolhuis voor krankzinnigen. De kloosterlingen zijn zeer behulpzaam. Daar treffen ze ook Robert J. van der Capellen¹⁴ uit Utrecht en luitenant Von Wosson,¹⁵ die werd opgesloten wegens een poging tot desertie bij Arnhem. De gevangenen kunnen zich overdag vrij in het klooster en de tuin bewegen maar 'het eenige onaangename in hetzelfde was, dat wij elk ogenblik krankzinnigen ontmoetden'.

Op 4 december volgt weer een verhoor. Intussen naderen de geallieerden Antwerpen en de gevangenen hopen dat er spoedig een eind aan hun beproevingen zal komen. Integendeel. Ze krijgen te horen dat ze op 13 december naar Parijs gevoerd zullen worden. Tullingh en vijftien medegevangenen moeten reizen op eigen kosten en bovendien de reis- en verblijfskosten heen en terug van de hen bewakende gendarmes betalen. Som-

¹² Tullingh zou hem op 22 april 1814 in Parijs weer ontmoeten. Hij herkende hem eerst niet 'wegens de zeer vervallen staat' waarin hij verkeerde. Hij was namelijk na zijn terugkeer in Parijs op 5 december gevangen gezet wegens zijn optreden in Den Haag. Pas na de intocht van de geallieerden in de Franse hoofdstad was hij vrij gelaten.

¹³ Colenbrander, dl. 6, band 1, nr. 606, 433.

¹⁴ Hij was er op betrapt buitenlandse troepen in Franse dienst over te halen de kant van de opstandelingen te kiezen. Koolemans Beijnen, dl. 3, 295 (G.M.G.P. Couvée).

¹⁵ Hij was huzaar in het regiment Brunswick. Von Wosson zal voor 1808 gediend hebben in een regiment Brunswijkse huzaren. Na de Franse bezetting van Duitsland maakte hij deel uit van het 4e Regiment Étrangers. Daarmee was hij twee jaar gelegerd in Den Haag. Tullingh vermeldt niet dat zij elkaar daar getroffen hebben maar zij hadden zeker gezamenlijke herinneringen. Bovendien waren zij de enige krijgsgevangenen in hun groep gevangenen. Dat zal zeker een bijzondere klik tussen hen beide gegeven hebben.

migen kunnen dit niet.¹⁶ Beklag daarover haalt niets uit. Als zij niet willen betalen zullen zij geboeid en te voet worden afgevoerd. Er wordt betaald door degenen die wel over financiën beschikken. De vrouw van Tullingh, haar dochter en meid mogen mee naar in Parijs.

In Parijs

Op zondag 19 december komt het gezelschap eindelijk in Parijs aan.¹⁷ De dag daarop worden ze opgesloten in de Sainte Pélagie-gevangenis. Ze krijgen daar te horen dat ze na de maaltijd afscheid van elkaar moeten nemen want ieder wordt apart opgesloten. Na het diner kunnen zij een kaars kopen om in een fles te zetten voor enige verlichting. Tullingh en Von Wosson krijgen een plek onder het dak. Het is een stenen hokje van ruim 2,5 meter in het vierkant met een klein getralied raampje en een brits. De volgende dag krijgt Tullingh een tafel, stoel, een kruik water, een bezem voor het schoonmaken en een tobбетje. De toegezegde kachel was kennelijk vergeten. Later krijgen zij toch meer bewegingsvrijheid.

Op 26 december wordt Tullingh weer verhoord en geconfronteerd met nieuwe beschuldigingen die toegevoegd waren door De Stassart. Hij zou onder meer gezien zijn op de wal, zwaaiend met een oranje vlag, en hij had een jas gekocht van een burger om te kunnen ontsnappen. Tullingh antwoordt dat het pure verzinsels zijn. Na deze verhoren vernemen Tullingh, Van Dam van Brakel¹⁸, Von Wosson, Van der Capellen en nog enkele anderen dat zij naar St. Malo gestuurd zullen worden. Tevens wordt aan hen de keuze voorgelegd of zij op eigen kosten per koets willen reizen of te voet. Er wordt voor het laatste gekozen.

Naar St. Malo

Op 19 maart vertrekken ze. Onderweg maken ze het nodige mee. Zo belanden zij in een transport van andere gevangenen en worden zij opgesloten in een gevangenis 'onder de morsigste en grootste misdadigers'. En het dreigt even uit de hand te lopen als omstanders Von Wosson aanzien voor een kozak door zijn baard en uniformjas die lijkt op die van de Russische infanterie. Ze willen hem te grazen nemen. Maar het loopt gelukkig goed af.

Op 6 april arriveren zij in St. Malo. Daar worden ze opgesloten in het kasteel. Maar op 11 april keren de kansen. Ze horen dat de geallieerden 31 maart Parijs zijn binnengekomen, dat Napoleon afstand van de troon heeft gedaan en Lodewijk XVIII nu koning van Frankrijk is. Dat hebben Fransen gehoord van een officier van de Kozakken. Een menigte trekt naar het kasteel en roept: 'Vive le roi Louis XVIII, à bas le Tyran'. Kort daarop komen ook Van Dam van Brakel en Von Wosson aan op het kasteel. Zij waren op de tocht naar St. Malo aanvankelijk in Caen achtergebleven maar nadat ze gehoord hadden van de geallieerde successen waren zij hun vrienden direct achterna gereisd. En wat bleek toen: de zogenaamde officier van de Kozakken was Von Wosson geweest.

12 april wordt een feestdag. De nu oud-gevangenen trekken onder gejuich van de bevolking door de stad. En in een restaurant wordt een mooi maal besteld.

Ze willen nu terug naar Nederland maar de commandant kan daarvoor geen passen geven zonder toestemming van hogerhand. Tullingh en Von Wosson regelen dat daarna zelf in Rennes, ook voor de achterblijvers. Na drie en een halve dag en 99 uur te paard komt Tullingh op 20 april in Parijs aan. Hij treft daar nog zijn vrouw en dochter. Het verkrijgen van papieren om verder te mogen reizen vergt weer enige tijd. Op 29 april verlaten zij Parijs en om op 4 mei in Den Haag aan te komen. Tullingh wordt daar geconfronteerd met een onaangename verrassing.

Wel en wee in het vaderland

Hij heeft de schuld gekregen van de ellende in Woerden. Dat was direct daarna uit de doeken gedaan in het anonieme pamflet *Relaas van het gebeurde op den 21,22,23 en 24 November met betrekking tot de occupatie en ontruiming te Woerden*.¹⁹ De auteur hoopte wellicht dat Tullingh in de strijd was gesneuveld of gefusilleerd. Hij zou dan niet van repliek kunnen dienen. Tullingh reageert furieus op 'dit libel en schandelijk relaas'. Het optreden van generaal De Jonge wordt daarin geprezen en afgezet tegen het ongedisciplineerde optreden van de Haagse gardes. Ook wordt stilgestaan bij hun gestuntel met de geweren. Een verhaal dat door Meulman in zijn boek werd overgenomen. Nauwkeurig voorziet Tullingh de tekst van commentaar. Hij weet niet wie de schrijver is maar vermoedt dat het een bepaalde medewerker van De Jonge is. In werke-

¹⁶ Tullingh heeft berekend dat hij voor zichzelf en vijf medegevangenen f. 7.000,- had uitgegeven en na terugkeer nog eens f. 6.000,- moest betalen. Enige jaren daarna kreeg hij echter een gratificatie van f. 10.000,- van de koning als compensatie.

¹⁷ Er worden tussenstops gemaakt te Brussel, Mons, Valenciennes, Cambrai, Roye en Senlis. Soms wordt overnacht in hotels.

¹⁸ Hij maakte al sinds Gorcum deel uit van de Nederlandse gevangenen. Hij was beschuldigd van het corresponderen in geheimschrift met zijn broer in Rotterdam.

¹⁹ Colenbrander, dl. 6, band 3, nr. 1885, 1745-1751. De tekst van het *Relaas* met het commentaar van Tullingh.

Het kasteel van St. Malo.

Wikimedia Commons/Dennis Jarvis.

lijkheid was, zoals wij al eerder zagen, De Jonge zelf de auteur.²⁰

Al direct op 5 mei gaat Tullingh op audiëntie bij de soevereine vorst. Hij wordt zeer koel ontvangen en realiseert zich dat de inhoud van het *Relaas* daar mogelijk de oorzaak van is. Hij neemt nu contact op met Van Hogendorp. Deze gaat daarna direct naar de vorst. Als gevolg hiervan worden Tullingh en zijn echtgenote uitgenodigd voor een 'Dejeuné in den Vorstelijken familiekring'. De soevereine vorst verklaart 'omtrent zijne verrichtingen niet naar behooren te zijn ingelicht geweest, en Hoogstdezelfs leed betuigde, hem zoo verkeerd te hebben beoordeeld'.²¹ Hij vraagt Tullingh om een nota over het gebeuren in Woerden. Al op 13 mei wordt deze geleverd.²² Bij besluit van 27 juni 1814 wordt bepaald dat Tullingh en De Jonge 'zich gedragen hebben als mannen van eer en ieder van hen, in

zijne betrekkingen, naar zijn beste weten, werkzaam is geweest, om zijne pligten te vervullen'. Bovendien dat 'alle misverstand of misduiding, welke ten dezen mocht hebben plaats gehad, voor het vervolg geheel ophoude'.

Tullingh zal zeker blij geweest zijn dat een aantal zaken die hij in Woerden verloren had toch weer bij hem terugkomen. In de eerste plaats zijn paard. Het was door Falba aan Molitor aangeboden toen Tullingh bij hem was als gevangene. Molitor herkent het paard dat hij eerder dat jaar aan Tullingh verkocht had. Hij wil het daarom niet hebben. Falba neemt het daarna mee naar Naarden. Als in de door de Fransen nog verdedigde vesting gebrek aan het gangbare vlees zou ontstaan kon paardenvlees prima als vervanging dienen. Als die situatie zich aandient, is het paard door ziekte echter zo vermagerd dat het

²⁰ Zie noot 9. De Jonge geeft dat toe in die brief.

²¹ A.A. van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh, *De omwenteling van 1813 te 's-Gravenhage. Aanteekeningen naar aanleiding van de Bijdragen tot de geschiedenis der revolutie van den hoogleraar Theod. Jorissen* (Utrecht 1869), 64-65.

²² De Jonge zendt zijn versie van de gebeurtenissen te Woerden op 3 juni aan de soevereine vorst.

in leven mag blijven. Naarden capituleert pas op 12 mei 1814.²³ Falba wordt onder druk gezet en geeft het paard terug. Zo belandt het weer bij zijn oude meester. Die geeft het dier aan zijn neef A. Stratenus. In de slag bij Waterloo stierf deze volgens Tullingh de heldendood op de rug van dit paard.

Een sergeant geeft na de inname van Naarden uit wroeging voor zijn daad het gestolen horloge van Tullingh terug. Hij vertelt dat hij het cachet met het wapen van Tullingh verkocht had en belooft de koper te benaderen en te bewegen tot teruggave. Zo geschiedde, tegen betaling van vier dukaten. En op de verjaardag van de gebeurtenissen in Woerden ontvangt Tullingh in 1814 zijn epauletten terug van Meulman. Hij had ze aangetroffen bij een handelaar. Meulman verzekert Tullingh nog eens dat de inwoners van Woerden alle respect voor hem en zijn optreden hebben.

Op 28 juli 1814 wordt Tullingh benoemd tot lid van het kort daarvoor opgerichte Hoog Militair Gerechtshof in Den Haag. Hij zal deze functie vervullen tot 1852. Opmerkelijk is dat tegelijk ook generaal De Jonge tot lid wordt benoemd. Hij bleef aan tot 1822. Op 16 september 1815 wordt Tullingh in de adelstand verheven wegens zijn bijdrage aan de bevrijding van Nederland en de vestiging van de nieuwe staat. En op 26 februari 1816 wordt hij ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij is nu volledig in ere hersteld.

Portret van J.G. van Oldenbarneveldt genaamd Witte Tullingh door Jean François Michel Mourot (1803-1847) (1826). Verblijfplaats onbekend. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenkboek*.

²³ De Fransen wilden zich pas overgeven als ook Den Helder dat gedaan had. Falba werd daartoe naar Haarlem gezonden en hoorde daar van de overgave. Zie J. van der Werf, 'De vestingwerken van Naarden', *Mars et Historia* 4 (2020) 16. Tullingh dacht dat de overgave geschiedde op last van Lodewijk XVIII.

Buluitreiking John Verbeek

Ben Schoenmaker, Universiteit Leiden

Op 15 september 2021 was het Groot Auditorium van het Academiegebouw van de Universiteit Leiden het toneel van een bijzondere ceremonie. Een plechtigheid die gelukkig zelden voorkomt, de laatste keer was elf jaar geleden. Het betrof een postume buluitreiking. Op die dag werd de op 28 juni – veel te vroeg – overleden John Verbeek de titel van doctor toegekend, op grond van zijn proefschrift met de fraaie titel “*Onder fauteur van 't canon*”. *VOC-Artillerie 1602-1796. Technologische vernieuwingen, logistiek en beleid*. John is niet meer in staat geweest zijn dissertatie ten overstaan van de zes leden tellende oppositiecommissie te verdedigen, maar omdat deze commissie wel al haar goedkeuring aan het manuscript had verleend, kon de promotieplechtigheid dus toch doorgang vinden, zij het uiteraard in aangepaste vorm. Ik hoop van harte dat deze dag, 15 september, de echtgenote en dochter van John enige troost heeft geboden. Als promotor – en ik zeg dit mede namens copromotor Lodewijk Wagenaar – ben ik de universiteit en dan met name de Faculteit Geesteswetenschappen en het Bureau van de Pedel zeer dankbaar dat Johns promotie-avontuur op deze wijze een waardige en eervolle afsluiting heeft gekregen. Maar wat hadden we het uiteraard graag anders gezien.

Ik vergeleek het promotietraject zojuist met een avontuur. Vooral in het geval van John lijkt me dit een zeer treffende constatering: een lange wetenschappelijke reis met veel wendingen, nu en dan lastige obstakels, fraaie academische vergezichten en een einddoel dat steeds duidelijkere contouren kreeg. Nog nooit heb ik een promovendus meegemaakt die zich met zoveel enthousiasme en gedrevenheid bij mij meldde met een idee voor een proefschrift als John dat in het najaar van 2015 deed. Hij bracht het gesprek op de zojuist verschenen publicatie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595 – 1814*, geschreven door Henk den Heijer en Gerrit Knaap. John was vol lof over dit boek. Eindelijk een studie die de militaire aspecten van de VOC en WIC centraal stelde, in plaats van hun handelsactiviteiten. Maar, zei hij vol ongeduld, er is nog zoveel meer te doen, dit overzichtswerk laat nog zoveel vragen onbeantwoord, waaronder die naar de rol en de betekenis van de artillerie van de VOC. En zo presenteerde hij mij zijn onderwerp voor een proefschrift.

De overhandiging van de doctorsbul aan de weduwe mevrouw T. Verbeek en haar dochter Fina Verbeek.

Foto: familie Verbeek.

Een karaktertrek van John viel mij onmiddellijk op: zijn grote voorliefde voor ingewikkelde, technische vraagstukken; in onderwerpen die de meeste historici angstvallig vermijden, zette John gretig zijn tanden. Metallurgie, ballistiek, de chemische aspecten van buskruitproductie, maar ook bedrijfseconomische en boekhoudkundige vraagstukken boeiden hem in hoge mate en hij kon er met passie en met veel kennis van zaken over vertellen. Hij koppelde dit alles met een groot plezier en bedrevenheid in archiefonderzoek, bij voorkeur in de onmetelijke bescheiden van de VOC, waarin hij zich als geen ander thuis voelde. Soms verloor hij zich in details, maar daar staat tegenover dat hij er ook zeer op uit was grote verbanden te leggen en algemene uitspraken te doen. Hij wilde weten wat de bewindvoerders en dienaren van de Compagnie dreef, hoe zij handelden – in alle betekenissen van het woord

Van links naar rechts dr. L. Wagenaar, mevrouw Fina Verbeek MA, mevrouw T. Verbeek, prof. Dr. B. Schoenmaker en prof. dr. H. Amersfoort. Hiernaast: Het titelblad van de dissertatie.

Foto: familie Verbeek.

– en waarom? Hij schuwde de grote vragen en antwoorden niet. Zijn proefschrift getuigt daarvan.

Hoewel John zeer graag over zijn onderzoek van de gedachten wisselde en zijn laatste vondsten wilde delen met wie het maar horen wilden, was hij ook bescheiden. Zo was hij weinig geneigd zich te mengen in het historiografisch debat over de grote vraagstukken betreffende de westerse machtsontplooiing in Azië. Aan zijn kennis over de relevante binnen- en buitenlandse literatuur lag dit zeer zeker niet, want hij was daarvan uitstekend op de hoogte. Gelukkig verstond John heel goed de kunst van het luisteren en stond hij ook zeer open voor kritiek. “Zou je niet wat uitvoeriger over de ‘Militaire Revolutie’ van Geoffrey Parker willen schrijven? Als er iemand is die mee kan praten over het vraagstuk van technologische suprematie van het Westen, ben jij het langzamerhand wel”, zo spoorde Lodewijk John na het lezen van een van zijn concept-hoofdstukken eens aan. Deze suggestie bleek niet aan dovemans oren gericht. Binnen de kortste keren kregen wij een aanvulling toegestuurd die

het desbetreffend hoofdstuk een waardevolle verdieping gaf. En zo kreeg “Onder faueur van 't canon” ook op andere plaatsen aansluiting bij de historiografie.

John was onvermoeibaar en altijd gericht op de inhoud. Hoewel het gezamenlijke oordeel van de commissie zo was, dat hij op een verder ongewijzigd proefschrift had kunnen promoveren, wilde hij perse zijn voordeel doen met het nuttige commentaar van een aantal leden van de commissie. Hij begreep onmiddellijk waar hij zijn betoog nog kon verbeteren, en met hulp van vooral Lodewijk heeft hij dat in het voorjaar met hem zo typerende geestdrift volbracht. Overigens was hij het niet met alle punten van kritiek van de commissie eens. Hij stond dan ook te popelen om met hen het debat aan te gaan. Wat hadden we hem op 15 september graag horen praten en argumenteren. Het heeft niet zo mogen zijn. Ik ben dankbaar dat ik zo'n markante persoon als John heb mogen leren kennen. Ik heb veel van hem mogen leren. Die schittering in zijn ogen wanneer hij over de laatste vorderingen in zijn onderzoek sprak, zal ik nooit vergeten.

Boekbespreking

Dirk J. Tang

Kees Schaepman
**Soldaten van God.
De Nederlandse strijders
in het leger van de paus.**
Walburg Pers, 2021
167 pp
ISBN 9789462497528
€25,-

Soldaten van God is vlot geschreven, informatief en mooi maar sober uitgegeven. Het is jammer dat het visuele deel van het boek bestaat uit een bescheiden aantal, niet al te grote zwart-wit illustraties. Dat laatste is vooral van belang voor het deel van de lezers van *Mars et Historia*, dat naast militair-historische geschiedenis juist een meer dan gemiddelde belangstelling heeft voor uniformen.

De afwijkende uitmonstering van zoeaven-eenheden wordt in de beschreven periode gekenmerkt door kleurgebruik en snit van het uniform. Dat had mede tot gevolg dat deze eenheden zich bijzonder (konden) voelen en daardoor tot bijzondere prestaties op het slagveld kwamen.

Daarbij moet relativerend worden opgemerkt dat het pauselijke zoeaven-uniform niet vreselijk bontgekleurd was. Het was uitgevoerd in gedekte tinten grijsblauw en rood. Wellicht speelde dat mee om dit aspect van hun uniformgeschiedenis niet de focus van het boek te laten zijn. Het richt zich vooral op het verschijnsel pauselijke soldaten als strijders voor Christus en Roomse vreugde.

Het ontstaan en de inzet van de pauselijke zoeaven wordt door de auteur geplaatst binnen de brede context van een post-Napoleontisch Europa en de langzame en ingewikkelde eenwording van Italië.

In 1815 werden, tijdens het beroemde congres van Wenen, onder leiding van de Oostenrijkse staatsman Klemens von Metternich nieuwe Europese grenzen getrokken. Dat had gevolgen voor het Italiaanse schiereiland dat ruwweg werd verdeeld tussen het koninkrijk Sardinië (ook bekend als Piedmonte) in het noorden en het koninkrijk van Napels en het koninkrijk van de beide Siciliëën in het zuiden. Venetië en Lombar-

Bidprentje
Museum Catharijneconvent, Utrecht.

dije werden toegewezen aan Oostenrijk. In het midden van het Italiaanse schiereiland, tussen de twee koninkrijken, lag de kerkelijke staat onder de wereldlijke leiding van de paus die de titel paus en koning droeg. In dit toch al gecompliceerde staatsbestel ontwikkelde zich onder leiding van Giuseppe Mazzini en Giuseppe Garibaldi een romantische en revolutionaire beweging, die de eenwording van Italië (het zgn. Risorgimento) nastreefde. Een conflict was in deze instabiele situatie onvermijdelijk. Het duurde tot 1861 voordat het verenigde koninkrijk Italië onder leiding van koning Victor Emmanuel kon worden uitgeroepen. Het nieuwe Italië kon zich richten op het veroveren van het wereldlijke bezit van de paus. In zijn belegerde Romeinse veste kon deze niet veel anders doen dan de hulp in te roepen van alle goedwillende katholieken in de wereld.

Zouaven
Stichting Zouavenmuseum,
Oudenbosch.

Het is zonder twijfel een interessante periode uit de Europese geschiedenis en dat geldt ook voor de emancipatie van het katholieke deel van de Nederlandse bevolking dat zich bij deze ontwikkelingen betrokken voelde.

Bij het lezen van de inleiding van het boek bleef mijn oog steken bij de door de auteur gebruikte kwalificatie 'een vergeten oorlog'. Vergeten? Gelukkig zijn de meeste al of niet koloniale negentiende-eeuwse oorlogen binnen en buiten Europa al lang naar de achtergrond verdrongen. Dat geldt voor de Krimoorlog, de Britse-Ashanti-oorlogen, de Mahdi - opstand in de Soedan, de Zuid-Amerikaanse bevrijdingsoorlogen onder Simon Bolivar, de Boerenoorlog en zo zijn er nog meer met militair geweld uitgevochten conflicten op te sommen. De meeste mensen zullen daar – om onze minister-president te citeren – 'geen actieve herinnering aan hebben'.

Dan is er nog iets. Mijn oog werd ook getrokken naar het plankje in mijn boekenkast waar boeken, boekjes en andere publicaties staan die tot in detail ingaan op de Nederlandse betrokkenheid bij de strijd om de kerkelijke staat van Rome. Het boek dat Wim Zaal in 1980 (herdruk 1996) schreef *De vuist van de Paus* is daarvan het meest uitgebreide en belangrijkste.

Is het dan nodig of gewenst dat er veertig jaar na de toonaangevende publicatie van Wim Zaal een nieuwe geschiedenis verschijnt over de katholieke vechtjassen? Het antwoord is een duidelijk: ja. Zaal besteedt met soms ironische taalgebruik, aandacht aan het absurdistische karakter van de strijd om

de machtspositie van de Heilige Stoel in Rome. Kees Schaepman beschrijft met enige afstand over de katholieke emancipatiebeweging, de logistiek en de psychologische vorming van de Nederlandse zouaven. Mede daardoor is het onderwerp van het boek verrassend actueel. Het kost niet veel moeite om de geestesgesteldheid van de door pastoors, paters, bisschoppen en andere katholieke voormannen gevormde jonge mannen te vergelijken met jihadistische strijders op weg naar 'het hemelse paradijs.'

Zo'n toekomstige martelaar was Pieter Jong uit het Noord-Hollandse Lutjebroek, die in 1865 aan zijn moeder kenbaar maakte dat hij graag "in het door roversbenden en Garibaldi's" belegerde Rome wilde vechten voor de paus. Het lid van een vroom katholiek gezin beschouwde het als een plicht om de Heilige Stoel te Rome te verdedigen tegen de ongelovigen. De mogelijkheid dat men op een ellendige wijze zou kunnen sneuvelen bij het uitvoeren van deze wens schrok de vrijwilligers niet af. In tegendeel, het leek juist een extra dimensie te geven aan de strijd.

"Als ik eens een jongen was dan zou ik wel weten wat ik deed", zei zijn moeder. "Als je sneuvelt word je martelaar en ga je rechtstreeks naar de hemel!". Toen haar zoon verbaasd opkeek ging zij verder: "Je hoeft niet bang te zijn dat ik er om zal huilen. Nee, ik zal jubelen en God danken, dat Hij mij zo'n jongen gegeven heeft".

¹ De uitvoering van de wens van Pieter en zijn Nederlandse medestrijders voor de paus had echter nog wel wat voeten in de aarde.

¹ Het zijn citaten uit een door Schaepman aangehaald boek: J.M. Reynders, *Pieter de Jong, de held van Lutjebroek* (Tilburg 1935).

In de eerste plaats moest een lokale pastoor de onderneming willen steunen. Dat was het geval wanneer de vrijwilliger een goede katholiek was. Uiteraard moest een arts een verklaring opstellen over de gezondheid van de kandidaat en dan was er nog toestemming nodig van de burgemeester van de woonplaats van de vrijwilliger. Die toestemming kon worden gegeven wanneer de kandidaat de militaire dienstplicht had vervuld of daarvan was vrijgesteld. Ten slotte moest de vrijwilliger aan de Koning vragen of deze wilde toestaan dat men in 'vreemde krijgsdienst' trad. Wanneer aan al deze formaliteiten was voldaan kon een tweejarig contract worden getekend.

De meeste vrijwilligers uit noordelijk Nederland reisden via Amsterdam naar Rome. In Amsterdam was een verzamelpunt ingericht door pastoor Cornelis de Kruijf. Na de eerste opvang reisden de kandidaten door naar het Brabantse Oudenbosch. Wanneer er voldoende kandidaten bijeen waren gebracht vervolgden deze gezamenlijk op donderdag hun reis naar Brussel, waar de militaire keuring plaatsvond. Goedgekeurde vrijwilligers gingen vervolgens voorzien van vrome wensen en ernstige vermaningen om niet te vloeken en te drinken via Parijs op weg naar Marseille. Vandaar reisde men per schip naar Rome. In de kazernes werd men voorbereid op het militaire leven. Alle commando's werden in het Frans gegeven en dat leverde vooral in het begin ernstige problemen op.

Hoeveel Nederlanders precies hebben meegevochten was aanvankelijk niet geheel duidelijk. Deugdelijke militaire administratie behoorde niet tot de vereisten voor de leden van de pauselijke generale staf. Broeder Christoffor van Langen, die moet worden beschouwd als de historicus van de Nederlandse zoeaven en als oprichter van het Zoeaven-Museum te Oudenbosch, kwam in zijn boek *Uit het epos der 3000 Nederlandse Zouaven*, tot een schatting van 4.000 man. Dat is weliswaar in strijd met de titel van zijn boek maar hij verklaarde deze berekening door te stellen dat nogal wat Nederlanders abusievelijk als Vlamingen werden geteld in de pauselijke boekhouding.

Nederlandse zoeaven waren betrokken bij de veldslagen bij Albano, Monte Libretti en Mentana maar dat heeft niet geholpen. In september 1870 begon het beleg van Rome en ondanks heldhaftig verzet moest de paus al na korte tijd capituleren. Hij werd de gevangene van het Vaticaan. Een situatie die pas in 1929 onder het regiem van Mussolini formeel werd omgezet in een verdrag tussen Italië en het Vaticaan.

Kees Schaepman heeft uitgezocht hoeveel jonge Nederlandse jongemannen betrokken waren bij de strijd. Hij komt tot ongeveer 1670 vrijwilligers die na de val van Rome naar Nederland moesten worden gerepatriëerd. Dertig Nederlanders sneuvelden in de

Zouaaf
Stichting Zouavenmuseum, Oudenbosch.

strijd. Hun namen staan vermeld op een monument in Oudenbosch. Veel groter is echter het aantal vrijwilligers dat als gevolg van ziekten in Italië bezweek maar dat gold gelukkig niet voor iedereen. De laatste levende Nederlandse zoeaaf, Petrus Verbeek uit Rosmalen, stierf in september 1947 op vijfennegentigjarige leeftijd.

In de laatste hoofdstukken, neemt de auteur een afslag richting het heden. Hij beschrijft – hier kort weergegeven – hoe het de zoeaven verging na terugkeer in Nederland. Dat was verschillend, sommige hadden – omdat ze voor hun vertrek geen toestemming hadden gevraagd aan de burgemeester – hun Nederlanderschap verloren. Ze konden geen armenzorg meer krijgen en konden geen rijksambtenaar worden. Anderen zochten elders in Europa, het avontuur door zich in te zetten voor de goede katholieke zaak. Dat lot wachtte vaak ook Nederlanders die dienst namen in de Internationale Brigade tijdens de Spaanse burgeroorlog en – het lijkt wat gezocht – de Nederlanders die in Duitse krijgsdienst traden in de Tweede Wereldoorlog. Tenslotte probeert de auteur ook een verbinding te leggen met Kalifaatgangers. Allemaal mensen die hun ideaal volgden en 'om niet' de wapens opnamen.

Ik kan me voorstellen dat met name de laatste hoofdstukken nog stof tot spreken zullen geven.

Literatuursignaleringen

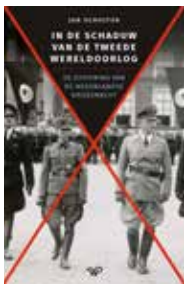
Piet Kamphuis, *Op mars met traditie. De Traditiecommissie van Oorlog en van de Krijgsmacht in actie (1946-2021)*

Uitgeverij WalburgPers, oktober 2021
224 pag.
ISBN 978 94 6249 818 1
€ 24,99

Raymond Fagel, *Protagonists of War. Spanish Army Commanders and the Revolt in the Low Countries*

Uitgeverij Leuven University Press, september 2021
388 pag.
€ 30,-

Jan Schulten, *In de schaduw van de oorlog. De zuivering van de Nederlandse krijgsmacht*

Uitgeverij WalburgPers, oktober 2021
432 pag.
ISBN 978 94 6249 820 4
€ 34,99

Jan Carel van Dijk, *Ruim anderhalve eeuw Amersfoorts Garnizoen*

Stichting Flehite Publicaties, Amersfoort, oktober 2021
80 pag., geïll., geb.
ISBN 9789082074895
€ 14,95

Gielt Algra, Jos Groen, Marjolein van der Werf en Jeffrey van Woensel *Militaire ooggetuigen Nederlands-Indië 1941-1949. Beleving, terugblik en doorwerking*

Uitgeverij Flying Pencil, november 2021
378 pag.
€ 25,95

Jim de Jong, *Onder vuur. Zes marechaussees in een van de gewelddadigste nachten van onze krijgsmacht in vredetijd*

Uitgeverij Just Publishers, oktober 2021
256 pag.
ISBN 9789089754547
€ 21,99

Tony van der Meulen, *Russenangst*

Uitgeverij Brooklyn, oktober 2021
220 pag.
ISBN 9789492754370
€ 18,-

Wil Boonstra, *Dagboek Indonesië (West-Java) van Jan Boonstra*

Uitgeverij Aspekt, september 2021
280 pag.
ISBN 9789464247701
€ 21,95

JOS. M. REYNDERS

Pieter Jong

DE HELD VAN LUTJEBROEK

DRUKKERIJ R. K. JONGENSWEESHUIS TILBURG
N.V. DE R. K. BOEKCENTRALE AMSTERDAM